

ISSN:2518-5039

تحقیقی مجلہ

پارکھ
چھماہی
لاہور

مسلسل شمارہ نمبر 8

شعبہ پنجابی
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
2019

سرپرست اعلیٰ:	ڈاکٹر بشری مرزا، وائس چانسلر، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
مدیر:	ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
معاون مدیر:	ڈاکٹر شمینہ بتول
نائب مدیر:	ڈاکٹر حنا خان
اسٹنٹ مدیر:	ڈاکٹر عائشہ رحمان، صائمہ بتول
ماہر تحقیق:	پروفیسر ڈاکٹر شگفتہ ناز (ڈائریکٹر ریسرچ لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور)
نمائندہ ریسرچ سکالر:	صائمہ منیر، الماس طاہرہ
مجلس ادارت:	ایڈیٹوریل بورڈ:
	پروفیسر فریمہ باسط ڈائریکٹر (لسان و ثقافت)، ڈاکٹر نسیرین مختار، ڈاکٹر عابدہ حسن، شمینہ بتول، ڈاکٹر عائشہ رحمان، ڈاکٹر حنا خان، ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا، ڈاکٹر صائمہ بتول، ڈاکٹر مریم سرفراز، الماس طاہرہ
مجلس مشاورت:	ایڈوائزری بورڈ:
	پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ (ریٹائرڈ پروفیسر اپوا کالج لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن (چیئر پرسن پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹہ (چیئر پرسن جی سی یو لاہور)، ڈاکٹر صفی صدف (ڈائریکٹر پلاک)، ڈاکٹر نوید شہزاد (پروفیسر پنجابی پنجاب یونیورسٹی لاہور)، ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد (ایسوسی ایٹ پروفیسر دیال سنگھ کالج لاہور)، ڈاکٹر محمد منیر (چیئر پرسن سرگودھا یونیورسٹی)، پروین ملک (چیئر پرسن پنجابی ادبی بورڈ)، ڈاکٹر جسوند سنگھ (ریٹائرڈ پروفیسر پیٹالہ یونیورسٹی انڈیا)، پروفیسر ڈاکٹر دھونوت کور (پروفیسر پیٹالہ یونیورسٹی انڈیا)،، عجائب سنگھ چٹھہ (چیئر مین انٹرنیشنل پنجابی کانفرنس کینیڈا)، ڈاکٹر مرغوب حسین طاہر (پروفیسر اوسا کا یونیورسٹی جاپان)، ڈاکٹر محمد ادریس (صدر شعبہ پنجابی پیٹالہ یونیورسٹی انڈیا)
پتہ:	شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور۔
	فون نمبر: , +92-334-4050347, 042-99203806-297
	email: parakhjournal@gmail.com
شمارے داخل:	-/500 روپے پاکستانی، بیرون ملک 10 امریکی ڈالر
	نوٹ: پارکھ وچ چھپن والے مقالیاں بارے مقالہ نگاراں دی رائے نال ادارہ پارکھ دانشق ہونا ضروری نہیں۔

پارکھ

شماره نمبر 2

جولائی - دسمبر 2019ء

جلد 4

مسلسل شماره نمبر 2

چیف پیٹرن

پروفیسر ڈاکٹر بشریٰ مرزا

مدیر

ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

2019ء

مقالہ نگاراں لئی

- 1- تحقیقی مجلہ پارکھ وچ انجیہ تحقیقی مقالے چھاپے جاندهے نیں جیہڑے پنجابی زبان، ادب تے ثقافت دی ترقی داسبب بن سکے۔ ایس لئی ضروری اے کہ مقالہ نگار حضرات پارکھ دے تحقیقی مزاج نوں سامنے رکھن۔
- 2- کسے وی مقالے وچ پیش کیٹی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جائے گی۔ ادارے دا اوبدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
- 3- مقالہ نگار جیہڑی لکھت پارکھ وچ چھپن لئی بھجوان، اوہ کسے ہور رسالے یا اخبار نوں نہ گھلن۔
- 4- مقالہ نگار مقالے دے نال مقالے دا Abstract (تلخیص) جیہڑا 300 سولفظاں توں ودھ نہ ہووے تے انگریزی زبان وچ ہووے ضرور گھلن۔ Abstract نہ گھلن دی صورت وچ مقالہ چھپت وچ رلت نہیں کر سکے گا۔
- 5- پارکھ وچ چھاپن توں پہلے ہر مقالے بارے گھٹوگھٹ دو ماہراں (اک بیرون ملک تے اک پاکستان وچوں) دی لکھتی رائے (Blind Review) لئی جاندی اے تے ایسے رائے دی روشنی وچ مقالے پارکھ وچ شامل کیئے جاندهے نیں۔
- 6- مقالہ نگار حضرات مقالہ کمپوز کر کے پوری احتیاط نال پروف ریڈنگ کرن توں بعد ہی ڈی سمیت بھجوان۔
- 7- مقالہ مناسب خط وچ کمپوز کیتا جاوے تے اصلاح/کانٹ چھانٹ لئی آسے پاسے تے فٹ نوٹ لئی مناسب تھاں چھڈی جائے۔
- 8- مقالہ تو اترا نال لکھیا جائے تے سارے حوالے APA یا MLA سٹائل نال دتے جان۔
- 9- حوالے تحقیق دے معیاری طریقیاں مطابق دتے جان۔ مثلاً:
لکھاری داناں، کتاب داناں، مقام اشاعت، سن اشاعت، صفحہ نمبر
- 10- ہر قسم دی خط کتابت تھلے دتے ہوئے پتے اُتے کیٹی جاوے۔

مجلہ پارکھ۔ شعبہ پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

E-mail: parakhjournal@gmail.com

Ph: +92-334-4050347

ﷺ

رحمت دی تصویر مدینہ
 عاشق دی جاگیر مدینہ
 روز نکل کے اکھ دی جوہ چوں
 لہدے میرے نیر مدینہ
 پیار دا پہلا باب اے طیبہ
 کل شہراں دا پیر مدینہ
 دین دی خاطر چھڈیا ہے سی
 رو رو کے شبیر مدینہ
 ہر شے ناصر مٹ جانی اے
 رہنا فقط اخیر مدینہ

سید ناصر چشتی

فہرست

☆	اداریہ	مدیر	11
	شاہ مکھی مقالے		
1	پنجابی نعت دے فروغ وچ اردو پرچیاں دا کردار	ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد	13
2	بابا فریدی شاعری وچ سوانی دامہاندرا	ڈاکٹر محمد منیر	39
3	رانا عبدالقادر خاں دی شاعری	ڈاکٹر محمد ریاض شاہد	49
4	لوک ادب وچ وڈیاں لاماں	ڈاکٹر افتخار سلہری	59
5	گھکیل احمد گھکیل تے دوہڑا	ڈاکٹر فیصل جپا	65
6	بابا فرید تے علی حیدر ملتانی دا صوفیانہ تے اخلاقی کچھ	ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا، سحرش افتخار	77
7	دمودر دے قصہ ”ہیر“ وچ پینڈور ہتل	ڈاکٹر مریم سرفراز	97
8	علاقائی سیاسی مسئلے تے نویں نظم	یسری سکندر، ڈاکٹر مجاہدہ بٹ	107

اداریہ

سامعین کرام!

تحقیقی مجلہ ”پارکھ“ رب دی رحمت نال 2020 توں ای سی ولوں منظور ہو گیا اے۔ رب سوہنے دی رحمت نال نواں شمارہ ای سی دی منظوری پٹھ توڑ چڑھے گا۔ ایس دے نال ای پہلے اٹھ شماریاں وچ آئے مقالے وی ای سی ولوں مڈھلی منظوری پاروں ای سی منظور شدہ تصور کیجئے جان گے۔ رب سوہنے دا ڈھیر کرم اے۔ موجودہ شمارے (شمارہ 8) وچ پہلا مقالہ کھوج کاری وچ اپنی مثال آپ اے۔ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد ہوراں دی ڈھیر ڈونگھی کھوج دا عکاس مقالہ ”پنجابی نعت دے فروغ وچ اردو پرچیاں دا کردار“ ڈھیر سوہناتے کھوج نال رچیا ہو یا اے۔ جہدے وچ محقق نے قیام پاکستان توں لے کے ہن تائیں اردو پرچیاں وچ چھپیاں نعتاں تے پنجابی نعت بارے لکھے گئے مقالیاں دا نہ صرف احاطہ کیتا اے سگوں اوہناں مقالیاں دا لب و لہب بیان کردتا اے۔ انتہائی مدلل حوالیاں پاروں ایہہ مقالہ کھوج کاری وچ نہ صرف اپنی مثال آپ اے سگوں کھوج کاراں لئی راہ تحقیق وی اے۔ دو جا مقالہ جس ”پارکھ“ نوں رونق بخشی، ڈاکٹر محمد منیر گجر ہوراں دا ”بابا فرید دی شاعری وچ سوانی دامہاندرا“ اپنی نوعیت دا نو بیکلا تے مستند مقالہ اے۔ جہدے راہیں زنانی یعنی مونث صیغے دا رنگ زنانی لہجے وچ ڈھیر اگھڑواں اے۔ ”پارکھ“ دا تیجا مقالہ ایس وجوں اہم اے کہ ایہدے وچ تحقیقی دے حوالے نال ڈھیر مواد موجود اے۔ محترم ڈاکٹر ریاض شاہد ہوراں دا ”رانا عبدالقادر خان“ بارے مقالہ اپنی نوعیت دا منفرد مقالہ ہون دے نال نال عبدالقادر بارے نہ صرف مدلل لکھت اے سگوں اوہناں دے کلام نوں منظر عام تے لیان دا عکاس اے۔ ڈاکٹر فیصل جپا نے شکیل احمد شکیل دے ان چھپے دوہڑیاں تے چانن پایا اے۔ مخطوطے دی شکل وچ موجود دوہڑے ہتھ لکھت دی صورت وچ صفحہ نمبر دے اندراج توں عاری سن جس پاروں دوہڑیاں نوں مقالے دے اخیر تے درج کردتا گیا اے۔ کھوج کار نے حوالیاں وچ ایسے پاروں صفحہ نمبر درج کرن دی تھاں ہتھ لکھت دا ای حوالہ دتا اے۔ کھوج کار نے اک پوشیدہ شاعر نوں منظر عام تے لیا کے کھوج کاراں لئی نواں بوہا کھولیا اے۔ ڈاکٹر محمد افتخار سلہری گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور وچ پنجابی ادب دی خدمت وچ جتے ہوئے نیں تے چھیتی ای اپنے ادارے دی چھتر چھواویں اک تحقیقی مجلے دا پنجابی ادب وچ وادھا کرن والے نیں۔ اوہناں ”لوک ادب وچ وڈیاں لاماں“ راہیں پنجاب دا تاریخی جائزہ لیبیدیاں ہونیاں انگریز دور دے اثرات تے مغلیہ دور دے اثرات، وڈیاں لاماں راہیں پیش کیتا اے۔ اگلا مقالہ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھاتے پی ایچ ڈی سکالر سحرش افتخار دا اے۔ دونوں محققاں نے بابا فرید تے علی حیدر ملتانی دے کلام وچ صوفیانہ تے اخلاقی کچھ دامتوازنہ

کردیاں ثابت کیتا اے کہ دونوں شاعر تصوف تے اخلاق نال سچے ہوئے سن۔ کھوج کاراں نے دونوں شاعراں دے شعر ثبوت دے طور تے پیش کردیاں ہوئیاں ثبوت دتا اے کہ ہر دو شاعراں دا کلام تصوف تے اخلاق وچ اپنی مثال آپ اے۔ پارکھ وچ ”دمودر دے قصہ ہیر وچ پینڈور ہتل دی عکاسی“ ڈاکٹر مریم سرفراز ہوراں دی تحقیق اے۔ اوہناں مقالے وچ دمودر داس جی دی ہیر وچوں شعری مثالاں راہیں پینڈور ہن سہن تے رہتل دی عکاسی کیتی اے۔ نالے ثابت کیتا اے کہ دمودر نے وکھرے ڈھنگ نال پینڈور ہتل دی عکاسی کر کے جاگیر دارانہ سوچ، طبقاتی ونڈ، ریتاں رسماں تے رواجوں نوں منظر عام تے لیاندا اے۔ آخری مقالہ ”علاقائی سیاسی مسئلے تے نویں نظم“ پاکستانی سیاست دا 1971 توں 2000ء تک شعری کچھ وجہوں ویرا اے۔ ایہہ مقالہ پی ایچ ڈی ریسرچ سکالریسری سکندر دی اپنی سپروائزر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ دی نگرانی وچ توڑ چڑھیا اے جیہڑا تعلیمی لوڑ دا عنصر اے۔ مقالے نوں تاریخ تے سیاست دے رنگ نال گوڑھا کیتا گیا اے۔ رب ”پارکھ“ نوں سداشاد آباد رکھے تے ایہدے مقالے پڑھیاں تیک اپڑدے رہن۔

ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

مدیر پارکھ

ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July.Dec. 2019, PP 13-38

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد

پنجابی نعت دے فروغ وچ اردو پرچیاں دا کردار

Abstract

20th century is era of naat. Evil deeds started spreading rapidly, due to greed, avarice, thirst and hunger made a man selfish. After veiwing this situation, pious persons became frightened. In these alarming situations, only Holy prophet is a comfort zone for thoem, So trend of milaad and naat become very popular during last fifty to seventy years. In this era, many urdu magazines published their naat numbers and added punjabi portions in urdu magazines. In this research article, the scholar has discussed work about punjabi naat printed in naat issues of urdu magazines.

پیارے نبی حضرت محمد ﷺ دا ذکر خیر دنیا دیاں تقریباً ساریاں زباناں وچ ہوندا رہیا، ہو رہیا تے ہوندا رہوے گا۔ پیارے آقا دیاں تعریفناں جدوں اللہ سوہنا تھاں تھاں پیا کردا اے تاں بندے رب سوہنے دی سنت کیوں نہ ادا کرن۔

☆ ایسوی ایٹ پروفیسر، گورنمنٹ دیال سنگھ کالج لاہور

اجو کے عہدوں نعت دا عہد آکھیا جاندا اے۔ افراتفری تے خود غرضی دے ایس دور وچ محبت رسول ﷺ دل وچ وسان تے اللہ تعالیٰ دے سوہنے رسول ﷺ دی مبارک حیاتی توں رہنمائی حاصل کرن دی ڈھیر لوڑ اے۔ ایسے پاروں اج دے دور دا ہر شاعر نعت لکھ رہیا اے تے ودھ توں ودھ نونیکلے مضمون وی نعت وچ پیش ہو رہے نیں۔ پنجابی رسالے ماہنامہ ”لکھاری“ دا مزاج شروع توں ای دینی رہیا اے تے ایہدا دو جا شمارا ای نعت نمبر سی۔ ہن تیکر ایہدے 8 نعت نمبر چھپ چکے اے۔ انج ای تمہا ہی ”پنجابی“ تے بال رسالے ”پکھیر و“ دا اک اک نعت نمبر چھپیا۔ اتھے پنجابی وچ چھپن والے نعت نمبریں دی گل کرن دی تھاں اوہناں رسالیاں دے نعت نمبریں دا جائزہ لتا جائے گا جیہناں دا بنیادی حوالہ اردو اے پراوہناں وچ پنجابی حصہ وی شامل اے۔

پاکستان وچ سب توں پہلا نعت نمبر چھاپن دا اعزاز کینوں ملیا۔ ایہدے بارے کجھ یقین نال نہیں آکھیا جاسکدا۔ ڈاکٹر ریاض مجید ہوراں نے اپنے مقالے ”اردو میں نعت گوئی“ وچ پہلے نعت نمبر دی گل کردیاں لکھدے نیں۔

”ہفت روزہ سیر و سفر عارف دہلوی ملتان 1963ء“ (1)

ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں دی تحقیق موجب:

اس سے قبل اگست ستمبر 1961ء میں محمد علی ظہوری کی ادارت میں ”نور و نظہور“

قصور کا نعت نمبر شائع ہو چکا تھا۔“ (2)

ماہنامہ ”نور و نظہور“ پہلا اردو پرچہ اے جس نعت نمبر وچ پنجابی حصہ چھاپیا۔ ایہدے مدیر محمد علی ظہوری تے نگراں محمد شریف نوری سن۔ 64 صفحیاں تے کھلے ایس پرچے وچ عربی، فارسی، اردو تے پنجابی نعتاں شامل سن۔ راجا رشید محمود لکھدے نیں۔

”اس میں ۳۹ شعراء کی اردو، چھ شعراء کی پنجابی نعتیں شامل اشاعت

ہیں۔“ (3)

ہفت روزہ ”سیر و سفر“ ملتان توں عارف دہلوی ہوراں دی ادارت وچ چھپدا سی۔ 3- اگست 1963ء نوں ایہدا نعت نمبر چھپیا۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی دی تحقیق موجب ایس وچ دو پنجابی نعتاں شامل سن۔ کتاب لڑی ”پگڈنڈی“ دا دو جا شمارا نعت نمبر و جھوں چھپیا۔ ایہدے مدیر اختر کاشمیری تے سرپرست عنایت حسین بھٹی سن۔ 66 صفحیاں تے کھلے ایس نمبر وچ اردو تے پنجابی دوواں زباناں دیاں نعتاں چھاپیاں گئیاں۔ ”تاجدارِ حرم“ ناں دا پرچہ کراچی توں سید عالم دی ادارت

وچ چھپدارہیا۔ ایس پرچے نے پہلاں 1979ء تے بعد وچ 1984ء وچ میلاد نمبر چھاپے۔ ایہناں نمبروں وچ مختلف زبانوں دیاں نعتاں دی چون شامل سی۔ پہلے نمبر وچ پیرمہر علی شاہ تے محمد شاکر چچیا نوی دیاں پنجابی نعتاں شامل سن جدکہ دوے نمبر وچ پیرمہر علی شاہ، محمد علی ظہوری، حافظ محمد اقبال خاں تے احسن نظامی دیاں پنجابی نعتاں چھپیاں۔

”اقراء“ گورنمنٹ ایم اے او کالج دا علمی ادبی مجلہ اے۔ 1980ء وچ ایس پرچے دا بھرواں سیرت نمبر چھاپیا گیا۔ ایس سیرت نمبر دا نثری حصہ سیرت رسول ﷺ لئی مخصوص سی پر منظوم حصے وچ نعتاں شامل سن۔ سیرت نمبر دے پنجابی حصے وچ طارق نذیر ناں دے پڑھیار دا مضمون ”کامل نبی دی کامل تعلیم“ جدکہ عارف عبدالمتمین، اقبال صلاح الدین، راجا رسالو، محمد یونس احقر تے یوسف مثالی دیاں نعتاں شامل سن۔ ایسے سال ”اقراء“ دا نعت نمبر وی چھاپیا گیا۔ ایس پرچے دے سرپرست پروفیسر میاں محمد بشیر، مدیر حصہ اردو پروفیسر حفیظ صدیقی تے مدیر حصہ پنجابی ڈاکٹر یونس احقر سن۔ ایس نمبر دے کل صفحے 128 سن جہناں وچوں 22 صفحے پنجابی دے سن۔ پنجابی حصے وچ پروفیسر ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دا مضمون ”پنجابی شاعری وچ نعت رسول“ شامل سی۔ مسلمان برصغیر وچ عربی فارسی دی کئی پیڑی ریت لے کے آئے تے پنجابی ادب او سے پچھو کڑ وچ رچنا شروع ہويا۔ کئی اُچے سچے شاعران نے قصیدہ بردہ شریف دا پنجابی ترجمہ کیتا پر اوہناں کنیاں وچوں شہباز ملک ہوراں صرف محمد عزیز الدین بہاولپوری تے قریشی احمد حسین قلعداری دے ترجمیاں دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں حضرت ابراہیم فرید ثانی، عبدی کوہن، عبداللہ لاہوری، سلطان باہو، شاہ مراد، وارث شاہ، قادر یار تے مراد بخش نابینا دی نعتیہ شاعری دا ذکر کرن دے بعد ویہویں صدی دے معروف نعت گو شاعران پیرمہر علی شاہ، خواجہ غلام فرید، راقب قصوری، مسلم اویسی، اعظم چشتی، محمد علی ظہوری، صائم چشتی تے حفیظ تائب دی نعتیہ شاعری بارے حوالیاں نال گل بات کیتی۔ مضمون بھاریں پنجابی دی نعتیہ شاعری دی ٹور دی بھاریں تصویر نہیں دکھاؤندا پر ایہدے باوجود پنجابی نعتیہ شاعری دا نکل نقشہ ضرور سامنے لے آؤندا اے۔ شہباز ملک ہوراں موجب:

”شروع توں انہویں صدی تیکر دی نعت گوئی جے صفتِ رسول دا اظہار سی پر ویہویں

صدی وچ آ کے جتھے نعت گوئی تے سیرت دے حوالے نال بیان دا ڈھنگ اپنایا،

اوتھے شاعران نے رسول پاک ﷺ نال ذاتی وابستگی دا ڈھنگ وی پھڑیا۔“ (4)

پروفیسر حفیظ تائب دی نعت گوئی تے گل بات کر دیاں لکھدے نیں۔

”ایہناں نعت وچ جتھے روایتی ڈھنگ حضور ﷺ دی ذات پاک دیاں ذاتی صفتاں

اوہناں نال شاعر دے تعلق دی دس، دنیا تے آخرت لئی اپنیاں مشکلات، مصیبتاں
دے حل تے ایہناں نوں دور کرن لئی اوہناں کولوں مدد منگنا موجود اے، اوتھے

ایہدے توں اڈاک نوں گل وی اُبھری جس نوں روح عصر آکھ لوؤ۔“ (5)

اقراء دے نعت نمبر وچ عارف عبدالتین، حفیظ تائب، رؤف شیخ، خالد بزئی، منظور وزیر آبادی، راز کاشمیری، اظہر
جاوید، حسین شاد، راشد حسن رانا، عادل صدیقی تے یونس احقر دیاں نعتاں شامل نیں۔ چیتا رہے کہ ایہ پنجاب دے کسے وی
تعلیمی ادارے ولوں چھپن والا پہلا نعت نمبر اے۔ تعلیمی اداریاں ولوں چھپن والا دو جا نعت نمبر گورنمنٹ کالج جھنگ دے
میگزین ”کارواں“ داسی۔ 1981ء وچ چھپن والے ایس پرچے دے سرپرست پروفیسر عبدالستار چاولہ سن۔ اردو حصے دے
مدیر پروفیسر محمد حیات خان سیال، پنجابی حصے دے نگران پروفیسر سمیع اللہ قریشی تے مدیر پروفیسر نور محمد ثاقب سن۔ 168 صفحیاں
تے کھلے ایس نمبر دے 48 صفحے پنجابی لئی مخصوص سن۔ دیاچے وچ مرتباں دسیا کہ ”کارواں“ وچ اردو تے انگریزی حصہ
چروکنا چھپ رہیا سی پر پنجابی حصے دا مڈھ ایس پرچے توں نبھیا گیا۔ پرچے دے شروع وچ پروفیسر سمیع اللہ قریشی دا مضمون
”کر صفتاں پاک رسول دیاں“ شامل اے۔ ایس مضمون وچ اوہناں نعت گوئی دے تقاضے، پنجابی نعت دے اڈا و اڈ
رحماناں تے پنجابی نعت دیاں صفاں بارے مختصر جانکاری کرائی اے۔ ایہدے بعد ضلع جھنگ نال تعلق رکھن والے
شاعراں سلطان باہو، میاں صدیق لالی، میاں یوسف لالی، مہر محمد ہمایوں بھروانہ، احمد بخش احمد، کبیر انور جعفری، محمد علی چنیوٹی،
مولوی یار محمد، عبدالغفور اظہر، حکیم فضل الہی، شیر افضل جعفری، رفعت سلطان، سمیع اللہ قریشی، خادم رزمی، شارب انصاری،
احمد تنویر، عبدالستار انجم، مولوی محمد صدیق، حنیف باوا، اسلم ضیاء، انیس انصاری، نواز محمود، بیگم پروین انور منہاس، فائق کھوکھر،
قیصر عباس بھٹی، محمد امین ہنجر، محمد وارث صابر، محمد شفیع منظر، غلام عباس قاضی، انجم نواز انجم، زہیر عباس، دیوان الیاس نصیب
تے گل شیر اختر شبیر دا نعتیہ کلام ایس نمبر وچ شامل اے۔ ضلع جھنگ دے شاعراں دے کلام دی بھرویں چون دے بعد
”کتھے تیری ثناء“ دے عنوان پٹھ بابا نانک، بلھے شاہ، سید وارث شاہ، سچل سرمست، خواجہ غلام فرید، میاں محمد بخش، احمد علی
سائیں، مولوی غلام رسول عالمپوری تے پیر مہر علی شاہ دیاں نعتاں شامل نیں۔ ”کارواں“ دا نعت نمبر ایس پاروں اہم اے کہ
ایہ ضلع جھنگ وچ نعتیہ شاعری دی بھرویں تصویر پیش کردا اے تے اس ضلع وچ نعت دی ٹور نوں سمجھن لئی اہم دستاویز اے
پر جے نعتاں دی چون دے نال کجھ مضمون وی شامل کر لے جان دے تاں ایس ارتقائی سفر دے کئی ہور پہلو وی سامنے آ
جان دے۔

ہفت روزہ ”الہام“ دا نعت نمبر مسعود حسن شہاب دی ادارت وچ 7 دسمبر 1982ء نوں بہاؤ پور توں شائع ہو یا۔ ایس نمبر وچ پنجابی لئی کوئی حصہ مخصوص نہیں پر اردو وچ دو مضمون پنجابی نعتیہ شاعری دے حوالے نال نیں۔ پہلا مضمون ”آبروئے ہر دوسرا است“ نور کاشمیری ہوراں لکھیا۔ ایس مضمون وچ عربی، فارسی تے اردو نعتاں دے پنجابی وچ ہون والے ترجمے یا خیالاں دی ہم رنگی نوں شعراں دے تقابلی موازنے نال سامنے لیاندا گیا اے۔ وسیع مطالعے تے تحقیق دے بعد لکھیا گیا ایہ مضمون عربی، فارسی، اردو، پشتو تے سندھی شعراں تے اوہناں دے مفہوم نوں بیان کرن والے پنجابی شعراں دا تقابلی جائزہ اے۔ دو بے مضمون وچ مسعود حسن شہاب ہوراں خواجہ غلام فرید دی نعتیہ شاعری دا جائزہ لیا اے۔ ”شام و سحر“ لاہور دے اک معروف پبلشنگ ادارے ولوں چھپن والا پرچہ اے۔ ایس پرچے دے مدیر اعلیٰ شیخ صفدر علی نیں۔ اعزازی مدیر و جہوں خالد شفیق تے مدیر معاون و جہوں سجاد حیدر کم کردے رہے۔ اوہناں فروغ نعت تے اشاعت نعت دے حوالے نال انتاں دا کم کیتا۔ عام شماریاں وچ وی بہت ساریاں نعتاں تے نعت دے حوالے نال تنقیدی تحقیقی مضمون ”شام و سحر“ وچ چھپدے رہے۔ وڈا کم ”شام و سحر“ دے چھ نعت نمبر تے اک سیرت نمبر اے۔ اپنی ضخامت تے معیار دے حوالے نال ایہ اردو تے پنجابی نعت بارے بھروسے کم نیں۔ خالد شفیق ہوراں دی محنت اکھرا کر توں جھلکدی اے۔ ”شام و سحر“ دا پہلا نعت نمبر جنوری فروری 1981ء وچ چھپیا۔ اردو حصے وچ پنجابی نعت دے حوالے نال دو مضمون شامل نیں۔ پہلا مضمون پروفیسر حفیظ تائب دا ”پنجابی نعتیہ شاعری کا ارتقاء“ اے۔ محقق نے بابا فرید گنج شکر نوں پنجابی نعتیہ شاعری دا موڈھی قرار دتا اے، فیہ حاجی بابا ارتن تے بابا نانک دے نعتیہ نمونے درج کیتے۔ نال ای عبدی کو دھن، نوشہ گنج بخش، مولوی عبداللہ لاہوری، حافظ برخوردار، سلطان باہو، علی حیدر ملتانی، بلھے شاہ، وارث شاہ، مولوی احمد یار، مولانا غلام محی الدین قصوری، مولوی غلام رسول قلعہ میہاں سنگھ، مولوی محمد مسلم، مولوی عبدالستار، میاں محمد بخش، مولوی غلام رسول عالمپوری، خواجہ غلام فرید تے کئی ہور شعراں دیاں نعتیہ ادب لئی خدمتاں تے چانن پایا اے۔ فیرو بیہویں صدی وچ چھپیاں نعتیہ کتاباں بارے جانکاری دتی اے۔ ایہہ مضمون دا پنجابی نعتیہ ادب دے کھلار نوں سمجھن لئی بہت اہم اے۔ اردو حصے دا دو مضمون جعفر بلوچ ہوراں دا اے جس وچ خواجہ غلام فرید دی نعتیہ شاعری دا جائزہ لیا گیا۔ ایس نمبر دے آخری 38 صفحے پنجابی لئی مخصوص نیں۔ پنجابی حصے دا پہلا مضمون ”پنجابی نعتیہ شاعری“ سلیم خاں گی ہوراں لکھیا۔ ایہ خاصا کمزور مضمون اے۔ ایہدے پہلے جملے ای اعتراض جوگ نیں۔ لکھدے نیں۔

”نعت عربی زبان دا لفظ اے جیہدے معنی کسے دی اچھائی برائی بیان کرنا اے۔“

انب مٹھاے، نعت اے۔ انب کھٹاے، وی نعت اے، گھوڑا چنگا دوڑدا اے، نعت
اے۔ گھوڑا چنگا نہیں دوڑدا، وی نعت اے۔ زید نیک اے، نعت اے تے بکر نیک
نہیں، وی نعت اے۔“ (6)

ایس ٹھلی گل بارے وچ مدیر شام و سحر نے ”اردو کی نعتیہ شاعری از ڈاکٹر سید رفیع الدین اشفاق“ دے حوالے نال
لکھیا اے کہ نعت دا لفظ صرف چنگے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ ایسے مضمون دے تیجے صفحے تے آپوں گی صاحب نے
”شامل ترمذی“ دا حوالہ دین توں بعد لکھدے نیں:

”ثابت ایہ ہو یا کہ وصف محمود بیان کرن نوں نعت آکھیا جاندا اے۔“ (7)

سلیم خاں گی ہوراں لکھیا اے کہ ”پنجابی نعت سبھ توں پہلے بابا نانک نے آکھی“ حالانکہ اوہناں توں پہلاں بابا فرید
گنج شکر تے حاجی بابا رتن دیاں نعتاں ملدیاں نیں۔ سلیم خاں گی ہوراں گورونانک دا اک نعتیہ شعر لکھیا اے۔

م محمد ﷺ من توں من کتاباں چار

من خدائے رسول نوں سچائی دربار (8)

اوہناں موجب جنم ساکھی بھائی بالا وچ گورونانک دے مصرعے ”م محمد من“ نوں بدل کے ”م۔ مرشد من“ کردتا
اے۔ جنم ساکھی منی سنگھ تے جنم ساکھی حافظ آباد والی وچ ایہ شعرانج ملدا اے۔

م۔ منع ہے خود ردی کہے پیر دے چل

دان نہ کیتو ناکا تاں مایا جاسی چھل (9)

اوہناں بدلے شعراں دے حوالے تاں دتے نیں پر پہلا شعر کتھوں لیا نیں، اوہدا کوئی حوالہ نہیں۔ ”شام و سحر“ دا ایس
توں اگلا مضمون ”راقب قصوری دی نعتیہ شاعری“ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں لکھیا اے۔ احقر ہوراں دا ایہ مضمون تفصیلی وی اے
تے جامع وی۔ اوہناں بڑے سوہنے ڈھنگ نال راقب قصوری دی نعت گوئی دا جائزہ لیا اے۔ اگلا مضمون ”حفیظ تائب دی
پنجابی نعت“ اے جیہڑا پروفیسر محمد اسلم رانا ہوراں دا اے۔ اوہناں دے مضمون دا ست ایہ جملے نیں۔

”حفیظ تائب ہوراں کول نعت دا اک بھرواں تصور ملدا اے جیہدے وچ

سیرت دا حوالہ، اپنا ذاتی تعلق تے اپنا قومی درد، حضور ﷺ دی ذات دے

حوالے نال ظاہر کردے نیں پرایہناں وچوں کسے رنگ وچ وی رسمی اسلوب دا

سہارا نہیں لتا گیا۔ ہر تھاں جذبے دی سک اپنے پورے جو بن اتے نظریں

آندی اے۔“ (10)

پورے مضمون وچ اسلم رانا ہوراں نے بہت ساریاں شعری مثالیں نال ذکر کیتیاں گلاں نوں ثابت کیتا اے۔ ایس نمبر دا آخری مضمون ”محمد علی ظہوری دی نعت“ معروف شاعر تے کہانی کار کلیم شہزاد ہوراں لکھیا اے۔ اوہناں بڑے سوہنے انداز نال محمد علی ظہوری دی نعت گوئی تے نعت خوانی دا جائزہ لیا اے۔ ایس نمبر دے انت تے عارف عبدالمبین، حفیظ تائب، اختر کاشمیری، اقبال صلاح الدین، منظور وزیر آبادی، محمد یونس احقر، جعفر بلوچ، عبدالکریم بلوچ، راجا رسالو، ساقی گجراتی، ڈاکٹر اسحاق جاوید، غلام مصطفیٰ اسلم، کلیم شہزاد، ہمایوں پرویز شاہد، عادل صدیقی، ممتاز احمد ممتاز، علی محمد ملوک تے ڈاکٹر صدیق حل دیاں نعتاں دی چون پیش کیتی گئی اے۔ ”شام و سحر“ دا دو جانت نمبر جنوری فروری 1982ء وچ چھپیا جہدے اردو حصے وچ محمد دین کلیم دا مضمون ”لاہور کے نعت گو شعراء“ شامل اے۔ ایس مضمون وچ اردو تے پنجابی شاعراں بارے کافی جانکاری تے نعتیہ کلام دے نمونے موجود نیں۔ لاہور نال تعلق رکھن والے جہناں پنجابی شاعراں دا ذکر مضمون وچ اے، اوہناں وچوں فضل شاہ نواں کوٹی، رحیم بخش، نبی بخش حلوانی، بابو فیروز الدین شرف، مولانا بخش کشیہ، صوفی قلندر علی سہروردی، کرم امرتسری تے شیر محمد ناصر دے ناں شامل نیں۔ پنجابی حصے دا سب توں پہلا مضمون ”پنجابی دا اک نوبل نعت گو“ اے جیہڑا حفیظ تائب ہوراں لکھیا اے جس وچ اوہناں راقب قصوری دی نعتیہ شاعری دے کھوکھ پکھاں دا بھراں جائزہ لیتا اے۔ اک پاسے اوہناں بتتر دے حوالے نال کیسے راقب دے تجربیاں دا جائزہ لیا اے تاں دوجے پاسے اوہناں دی نعتیہ شاعری دا علامہ اقبال دی نعتیہ شاعری نال تقابل کیتا اے۔ دوواں دے خیالاں دی سانجھ نال پڑچے کئی شعر سامنے لیاندے نیں۔ حفیظ تائب موجب راقب قصوری ہوراں دے عہد وچ اردو غزل لکھن دا رواج سی۔ راقب قصوری ہوراں غزل انگ وچ نعتاں لکھیاں۔ تائب ہوراں ایہناں نعتاں نوں ”ہجر نامہ“ آکھیا تے دسیا کہ راقب قصوری ہوراں قرآن پاک تے حضور ﷺ دی سیرت نوں ماخذ وچوں ورتیا اے۔ ایس توں اڈا اوہناں نعت توں تبلیغ واکم وی لیا اے۔ حفیظ تائب دا مضمون راقب قصوری دی فکر نوں سمجھن وچ اہم کردار ادا کردا اے۔ دو ج مضمون ”پنجابی دے صاحبِ کرامت نعت گو حاجی محمد دین گجراتی“، تحقیقی انداز دا مضمون اے۔ ایہدے لکھاری سید مسعود ہاشمی نیں۔ اوہناں پہلاں حاجی محمد دین گجراتی دی حیاتی دے حالات تے دینی خدمات تے چاٹن پایا، فیر اوہناں دیاں چھپیاں تے ان چھپیاں کتاباں بارے جانکاری دتی اے۔ تیجا مضمون ”مولوی غلام رسول عالم پوری دی نعت“ حفیظ تائب ہوراں لکھیا اے۔ مضمون دے شروع وچ حفیظ تائب لکھدے

نہیں۔

”مولوی غلام رسول عالپوری دی نعت‘ پنجابی دی روایت توں بالکل دکھری

تے نویلکی اے تے میں ایہوں نویں نعت دی بنیاد سمجھنا“ (11)

ایہدے بعد اوہناں مختلف حوالیاں نال ایس دعوے نوں ثابت کیتا اے۔ مضمون دے شروع وچ بابا فرید توں مولوی غلام رسول عالپوری تیک دے رجحاناں بارے جانکاری دتی اے۔ اگلا مضمون ”عبدالحق صابر دی پنجابی نعت“ پروفیسر ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں دی لکھت اے۔ عبدالحق صابر ہوراں دا ناں بھادویں ادبی حلقیاں لئی غیر معروف اے پر لوکائی لئی ایہ ناں جانا پچھانیا سی کیوں جے عبدالحق صابر بہت چنگے نعت خواں سن جس پاروں اوہناں دیاں کئی نعتاں میلاد دیاں محفلاں تے توالاں نوں زبانی یاد سن۔ عبدالحق صابر ویسویں صدی دے پہلے دہاکے وچ موضع دودھے والی ضلع سیالکوٹ وچ جنمے تے 1964ء وچ وفات پائی۔ اوہناں دے کئی شعر میلاد دیاں محفلاں سُنے گئے:

محمد ﷺ نوں محبوب رب نے بنایا
تے محبوب دو پھر بنا کوئی نہیں سکدا
خدا ہے محمد ﷺ دی مرضی تے راضی
محمد ﷺ بناں رب منا کوئی نہیں سکدا
خدا جس نوں پکڑے چھڈاوے محمد ﷺ
محمد ﷺ دے پکڑے چھڈا کوئی نہیں سکدا (12)

ایس معروف شاعر دا ذکر پنجابی دے کسے تذکرے یاں تاریخ وچ نہیں ملدا۔ ایہناں دی کتاب ”بہارِ مدینہ“ دے ناں نال چھپی جس وچ اردو دے نال نال پنجابی نعتاں شامل نیں۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں عبدالحق صابر دی حیاتی بارے جانکاری دتی تے اوہناں دی شاعری دا بھرواں تنقیدی جائزہ لیا اے۔ عربی اردو نعتاں نال تقابلی جے تحقیق آفتاب نقوی دے وسیع مطالعے دی دس پاؤندا اے تاں فنی تے فکری حوالے نال کیتا گیا بھرواں تنقیدی مطالعہ آفتاب نقوی دے تنقیدی جوہر سامنے لیا وندا اے۔

مقالیاں دے بعد حفیظ تائب، عارف عبدالمتمین، بشیر منذر، منظور وزیر آبادی، محمد اجمل نیازی، خالد بزمی، راجا رشید محمود، محمد سلیم طاہر، آفتاب احمد نقوی، کلیم شہزاد، عادل صدیقی، علی محمد ملوک، حاجی ممتاز احمد ممتاز، حنیف صوفی، محمود احمد غزنی،

ہاجرہ مشکور ناصری، شفقت سلطانہ تے فراز صدیقی دیاں غزل دی ہیئت وچ لکھیاں نعتاں دی بھرویں چون ایس نمبر دی زینت اے۔ ”شام و سحر“ دے ایس نمبر دے انت وچ ڈاکٹر اسلم رانا دا مضمون ”پنجابی نعت (انتخاب) اک تجزیہ“ شامل اے۔ ایہ مضمون پنجابی نعتاں دی چون ”پنجابی نعت (انتخاب)“ مرتبہ حفیظ تائب بارے اے۔ حفیظ تائب ہوراں پنجابی نعت دے صدیاں تے کھلے ارتقائی سفر نوں جسراں کتاب وچ سمیٹیا اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دا ایہ مضمون نہ صرف اوہدی سلاہتا اے سگوں اوہناں سارے رجحاناں دا ویروا وی تفصیلی اے جیہڑے کسے دور وچ نعت کہن والے شاعر اں سامنے رہے تے جہناں نوں سامنے رکھ کے حفیظ تائب ہوراں ایس چون لئی کلام چینا۔ کلاسیکی شاعر اں دی نعت دے بعد اوہناں دورِ غلامی دی نعت دے موضوع تے اثرات دی دس پائی اے کہ اوس دور دے شاعر اں کول حضور دیاں ذاتی صفتاں بیان تے نبی پاک ﷺ نوں اپنے ول متوجہ کرن دی خواہش دسدی اے۔ حفیظ تائب ہوراں دی تحقیقی بصیرت دا ذکر وی اسلم رانا ہوراں سوہنے ڈھنگ نال کیتا اے۔

”شام و سحر“ دا نعت نمبر 3، جنوری فروری 1983ء وچ چھپیا۔ اردو حصے وچ محمد دین کلیم دے مضمون ”لاہور کے نعت گو“ دا دو حصہ چھپیا جس وچ پنجابی دے نعت گو شاعر اں وچوں ظہیر نیاز بیگی، محمد اعظم چشتی تے محمد یونس حسرت امرتسری بارے جا نکاری شامل اے۔ نعت نمبر دے پنجابی حصے وچ اکواک تحقیقی تنقیدی مضمون ”پنجابی نعت دا موضوعی پکھ“ شامل اے۔ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں ایس مضمون وچ پنجابی نعت وچ ورتے جان والے موضوعاں دا ویروا بھرویں ڈھنگ نال کیتا اے۔ حضور ﷺ دی ولادت توں پہلاں حضور دا ذکر ہونا، ولادت دی خوشی دا ذکر، اسلام توں پہلاں معاشرے دی بھیڑی حالت دا ذکر، حضور دی سیرت، حضور ﷺ کولوں سہارے تے پیار دی طلب، نعت وچ مدینہ پاک دا ذکر، نعت لکھن لئی شاعر اں دا اپنے آپ نوں اہل نہ سمجھنا، حضور ﷺ دے معجزے تے آزاد نعتیہ شاعری دے تجربے، ڈاکٹر یونس احقر ہوراں ایہناں سبھے موضوعاں دی دس پاون دے نال نال چون شعر وی شامل کیتے نیں۔ ایس نمبر دے آخری حصے وچ حفیظ تائب، منظور وزیر آبادی، یونس احقر، بشیر منذر، امین خیال، راجا رشید محمود، عادل صدیقی، روجی کجاہی، یوسف موج، طفیل خلش، کلیم شہزاد، علی محمد ملوک، فیروز شاہ، مجذوب چشتی، طالب چشتی، عارف عبدالمتمین، راشد حسن رانا تے نادر جاجوی دیاں نعتاں شامل نیں۔

”شام و سحر“ دا جنوری فروری 1984ء دا شمار اسیرت نمبر سی۔ ایس نمبر وچ شامل سارے مضمون حضور ﷺ دی سیرت بارے سن پر منظوم حصے وچ منظوم سیرت دے نال نال نعتاں وی شامل کیتیاں گئیاں۔ سیرت نمبر وچ صحرائی گورداسپوری، عادل صدیقی، ماجد صدیقی، عارف عبدالمتمین تے منظور وزیر آبادی دیاں پنجابی نعتاں شامل سن۔ ماہنامہ ”شام

وسحر“ دالعت نمبر 4، جنوری فروری 1985ء وچ چھپیا۔ اردو دے نال نال ایس نمبر وچ 42 صفحیاں دا پنجابی حصہ وی شامل اے۔ پنجابی حصے دا پہلا مضمون ”پنجابی نعت دا اک نوبل شاعر۔ مولا بخش کشتہ“ اے۔ مضمون ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی نے لکھیا۔ ڈاکٹر ہوراں نے تقابلی تے رومانی تنقید توں کم لیا تے مولا بخش کشتہ دی نعت داعر بی فارسی نعت نال تقابل وی کیتا اے۔ نقوی صاحب موجب کشتہ ہوراں نے کافیاں، چوپائیاں، نظماں، تگونے، پنج کونے تے چھ کونے لکھے نیں پر غزل انگ وچ لکھی اوہناں دی نعت وچ زیادہ مٹھاس تے شیرینی اے۔ دو جا مضمون ”پیر فضل دی نعتیہ شاعری“ حفیظ تائب ہوراں لکھیا۔ مضمون وچ حفیظ تائب لکھدے نیں:

”پیر فضل گجراتی اک غزل گو دی حیثیت نال سامنے آئے تے ایہ گل ہن منی جا چکی اے کہ نویں پنجابی غزل دے جیہڑے سوہنے سوہنے تے اُچے اُچے محل اج پئے اُسر دے نیں، اوہناں دی بنیاد پیر فضل ہوراں نے رکھی سی پر ایس حقیقت دا اُجے گھٹ لوکاں نوں پتہ اے پئی پنجابی نعت دیاں نویاں منزلاں دی نشان دہی وی پیر ہوریں ای کر گئے ہوئے نیں۔“ (13)

اوہناں وکھو وکھ دلایاں تے مثالاں نال ایہہ منزلاں ساڈے سامنے لیاندیاں نیں۔ تائب ہوراں نے پیر فضل دی نعت دا وکھو وکھ پہلواں توں بھرواں جائزہ لیا اے۔ ایہ مضمون نعت دے حوالے نال ہوئے تنقیدی کم وچ بہت اہم اے۔ اگلا مضمون وی حفیظ تائب ہوراں لکھیا جیہڑا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نعت گوئی بارے اے۔ حفیظ تائب ہوراں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نعت گوئی دا جائزہ لین دے نال نال دسیا کہ لوک گیت دے طور تے مشہور تھلے لکھیا ماہیا وی ڈاکٹر فقیر محمد دی تخلیق اے۔

رب عشق کما بیٹھا

بدلے اک دم دے گل عالم پا بیٹھا (14)

ایس نعت نمبر دا آخری مضمون ”دائم اقبال دائم“ نعتیہ شاعری دے حوالے نال، محمد اکرم رضا دی لکھت اے۔ دائم اقبال دائم ہوراں سو توں ودھ کتاباں لکھیاں۔ اوہناں دی ہر کتاب دے شروع وچ نعت شامل اے پر نعتیہ شاعری دے حوالے نال اوہناں دی کتاب ”کمبل پوش“ خاص اہمیت رکھدی اے۔ ہزاراں شعراں تے کھلری ایس کتاب وچ اوہناں حضور ﷺ دی سیرت منظوم کیتی تے نعت رسول مقبول ﷺ دے بہت سوہنے شعر آکھے نیں۔ اکرم رضا ہوراں ایسے کتاب نوں لکھ رکھ کے دائم اقبال دائم دی نعتیہ شاعری دا بھرواں جائزہ لیا۔ دو جے نمبر اں ہارا ایس نمبر وچ وی پنجابی نعتاں دی مناسب چون شامل کیتی گئی اے۔ ایس نمبر وچ فیروز الدین فیروز، عارف عبدالمتمین، منظور وزیر آبادی، راجا رشید محمود، محمد اکرم رضا،

تمرین دانی، شوکت علی قمر، عصمت اللہ زاہد، عادل صدیقی، کلیم شہزاد، ہمایوں پرویز شاہد، احسان رانا، صدیقی میر، ڈاکٹر صدیق حل، محمد اقبال نجفی، محمد سرور صدیقی، املاک جدران نے نذیر احمد نذیر دیاں پنجابی نعتاں شامل نہیں۔

”شام و سحر“، دا جنوری فروری 1986ء دا شمار نعت نمبر 5 و جہوں چھپیا۔ 496 صفحیاں تے کھلے ایس نعت نمبر دے 45 صفحے پنجابی لئی مخصوص نہیں۔ پنجابی حصے دا سب توں پہلا مضمون ”صائم چشتی - نبیؐ دا ثنا خوان“ اے۔ ایس مضمون راہیں محمد اکرم رضا ہوراں صائم چشتی دی شاعری دا تفصیلی مطالعہ موضوع وار کیتا اے۔ آقا دی ولادت، شخصیت، اخلاق تے معجزیاں دے حوالے نال کیتی جان والی شاعری، واقعہ معراج دے حوالے نال لکھی شاعری؛ ذکر نبیؐ نال ملن والی خوشی؛ شاعر دانی نال عشق تے دو بے موضوعاں نوں لکھ رکھ کے اوہناں صائم چشتی دی نعتیہ شاعری دا تجزیہ کیتا۔ دو جا مضمون ”راجا رشید محمود دی نعتیہ شاعری“، پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں لکھیا اے۔ مضمون وچ اک پاسے تحقیق تے تنقید نال نال ٹر دے دسدے نہیں تے دو بے پاسے ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد و کھو وکھ تنقیدی دبستاناں دی رلت نال تنقید دے نویں معیار قائم کیتے نہیں۔ مضمون وچ کدھرے اوہناں رومانی دبستاناں نوں مکھ رکھیا تے کدھرے تقابلی تنقید دے جھلکارے نہیں۔ ”شام و سحر“ دے اٹھارہ صفحیاں تے کھلے ایس مضمون وچ راجا رشید محمود دی نعت گوئی دا بھرواں فکری تے فنی جائزہ شامل اے۔ اوہناں صرف راجا رشید محمود کول عاجزی تے انکساری دی دس نہیں پائی سگوں راقب قصوری دے ایس کمال دا ذکر وی کیتا اے۔ بے اوہناں نعت وچ حضور ﷺ دی سیرت بیان کرن دی گل چھیڑی تاں پیر فضل گجراتی، عارف عبد المتین، حفیظ تائب، منظور وزیر آبادی، ساقی گجراتی تے عادل صدیقی دیاں نعتاں دے حوالے نال ایس روایت نوں سامنے لیاند، تے راجا رشید محمود دیاں نعتاں وچ ایس کچھ دی جھلک وی دکھائی۔ ایسے طرح اپنے عہد دیاں اوکڑاں دا ذکر کیتا تاں حفیظ تائب، یونس احقر، عبد الکریم قدسی، زاہد نواز تے عادل صدیقی دیاں نعتاں دے حوالے دین توں بعد راجا رشید دیاں نعتاں وچ اُمت دے دکھ درداں نوں پیش کر کے آقا کولوں مدد منگن دے رجحان دی گل کیتی اے۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں صرف فکری حوالے نال ”نعتاں دی اٹی“ دا جائزہ نہیں لیا سگوں فنی کچھوں وی گل بات کیتی اے۔ اوہناں راجا رشید محمود دیاں ورتیاں علامتاں، تشبیہاں، تلمیحاں تے ترکیباں، قافیے تے ردیف دے حوالے نال کیتے جان والے تجزیہ تے بحر دی کشش تے موسیقیت تیک نوں مضمون دا حصہ بنایا اے۔ ایس نمبر دے انت تے حفیظ تائب، صحرائی گورداسپوری، منظور وزیر آبادی، جعفر بلوچ، راجا رشید محمود، فاروق روکھڑی، محمد اکرم رضا، عادل صدیقی، ہمایوں پرویز شاہد، حاجی ممتاز احمد ممتاز، آثم میرزا تے خالد شفیق دیاں پنجابی نعتاں شامل نہیں۔

”شام و سحر“ دا نعت نمبر 6 جنوری فروری 1987ء وچ چھپیا۔ ایس دے پنجابی حصے دا مڈھ منظور وزیر آبادی تے خالد شفیق دیاں حمدیں توں نبھیا گیا۔ اوہدے بعد حفیظ تائب، ڈاکٹر رشید انور، صحرائی گورداسپوری، منظور وزیر آبادی، راجا رشید محمود، محمد اکرم رضا، پروفیسر افضل احمد انور، ہمایوں پرویز شاہد، عادل صدیقی، ممتاز احمد ممتاز، اکرم باجوہ، محمد اقبال نجمی، احسان رانا، حنیف نازش قادری، نذیر احمد اختر، نذیر احمد نذیر، پرویز انجم، عمران سلیم تے محمد سلیم آسی دیاں نعتاں تے سلام نبی پاکؐ دی خدمتِ اقدس وچ پیش کیے تے نہیں۔ نثری حصے وچ چار مضمون نہیں۔ پہلا مضمون پروفیسر ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہورواں دا ”پنجابی نعت دیاں صنفوں“ اے۔ ایس مضمون وچ اوہناں 47 صنفوں وچ پنجابی نعت لکھے جان دی دس پائی اے۔ اوہناں پہلاں ہر صنف بارے مڈھلی جائگاری دتی۔ فیروز صنف وچ نعت کہن والے اہم شاعراں دا ذکر کیتا تے نعتاں وچوں نمونے دتے نہیں۔ ایس مضمون وچ تحقیق تے تنقید دی سانجھ وی حسن پیدا کردی اے۔ ایس نمبر دا دو جا مضمون ”ارتقائی دور دی نعت“ وی ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہورواں دی تحقیق دا پھل اے۔ ایس مضمون وچ اوہناں اورنگ زیب دی وفات 1702ء توں جنگِ آزادی 1857ء تیک سارے اہم شاعراں دی حیاتی، ادبی خدمتاں تے لکھتاں دی دس پاوان دے نال نال نعتیہ کلام دا جائزہ لیا اے۔ مضمون وچ تحقیقی رنگ اُگھرواں اے پر نال نال تنقیدی بصیرت وی دس پیندی اے۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ایس عہد دی نعت دا سنا ایہناں لفظاں وچ کڈھدے نہیں۔

”ایس دور دی نعت وچ جتھے موضوعات دا کھلا نظر آؤندا اے، او تھے بہتر دے حوالے نال بہت ساریاں صنفوں وچ لکھیا گیا اے۔ ایہناں صنفوں وچ کافی، ہمنوی تے دوہڑے خاص طور تے اہم نہیں۔ ارتقائی دور دی نعت بھاریں عام طور تے بڑی صاف تے سادہ نظر آؤندی اے پر ایس دور اندر بلھے شاہ ورگے شاعراں دے ہاں نعت وچ علامتی انگ وی سامنے آؤندا اے۔ (15)

ایس نمبر دا تیجا مضمون ”مولوی غلام رسول عالمپوری دی نعت“ ڈاکٹر محمد صادق جنجوعہ ہورواں لکھیا اے۔ مولوی غلام رسول ہورواں حضور ﷺ دے معجزے منظوم کیتے تے نعتاں وچ عقیدت تے محبت دے دریا دگائے نہیں۔ ڈاکٹر صادق جنجوعہ ہورواں اوہناں دی نعتیہ شاعری دا جائزہ لیندیاں تقابلی تنقید توں کم لیا اے۔ اوہناں مولوی ہورواں دے شعراں دا تقابل دو بے شاعراں دیاں نعتاں نال کردیاں بڑا ودھیا مضمون لکھیا۔ ایس نمبر دا چوتھا مضمون ”اعظم چشتی دی نعتیہ شاعری“ وی ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہورواں دی لکھت اے۔ ”شام و سحر“ دے ایہناں سارے نمبروں وچ جتھے پنجابی نعت دا تحقیقی تے تنقیدی

مطلوع دل دھیان دتا گیا اے، اوتھے نعتاں دی چون وی بھرویں اے۔ نعت نمبر ۱۷ وچ جیہناں شاعراں دیاں نعتاں شامل نہیں۔ اوہناں وچوں بہتے شاعراں دیاں دو نعتاں ایہناں نمبر ۱۷ وچ شامل نہیں۔ کسے کسے دی اک اک تے کئی شاعراں دیاں چار چار نعتاں شامل نہیں۔ فیر سارے اہم نعت گو شاعراں بارے مضمون شامل ہون پاروں ”شام و سحر“ دے ایہ نمبر پنجابی نعتیہ شاعری دے ارتقاء تے معیار نوں سمجھن وچ اہم کردار ادا کردے نہیں۔ پروفیسر خالد بزمی ”شام و سحر“ دے ایہناں نمبر ۱۷ دا جائزہ لیندیاں لکھدے نہیں۔

”شام و سحر“ کے مذکورہ سارے شمارے اپنے مضامین نظم و نثر کے اعتبار سے اس قدر وسیع اور بلند پایہ ہیں کہ ہماری نعتیہ شاعری میں انشاء اللہ ان کو تاریخی دستاویز کا مرتبہ حاصل ہو جائے گا اور مستقبل کا کوئی نعتیہ مضمون نگار ان نمبروں سے صرف نظر نہیں کر سکے گا۔“ (16)

ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی حیاتی دے آخری دنوں وچ گورنمنٹ کالج شاہدرہ وچ استاد تے کالج میگزین ”اوج“ دے مدیر اعلیٰ سن۔ اوہناں کالج میگزین دا بھرواں نعت نمبر دو جلدوں وچ چھاپیا۔ پہلی جلد 720 صفحیاں تے کھلری اے۔ 27 صفحیاں وچ جتھے پنجابی نعت دا انتخاب چھاپیا گیا اے۔ اوتھے ”پنجاب میں نعت“ باب وچ بہت سارے محققاں تے نقاداں اردو دے نال نال پنجابی نعت بارے تحقیقی مضمون لکھے نیں۔ قمر حمزہ ہورواں ”اوکاڑا میں نعتیہ شاعری“ اخلاق عاطف ہورواں ”سرگودھا میں نعتیہ شاعری“ محمد اقبال نجی ہورواں ”گوجرانوالہ کے نعت گو شعراء“ رانا غلام شبیر ہورواں ”جھنگ کی نعتیہ شاعری“ عمران نقوی ہورواں ”فروع نعت میں لاہور کا کردار“ پروفیسر شبیر قادری ہورواں ”فروع نعت میں فیصل آباد کا کردار“ محمد ریاض شاہد ہورواں ”جڑانوالہ کی پنجابی نعت“، میاں ظفر مقبول ہورواں ”پیشو پورہ کے نعت گو“ تے پروفیسر محمد سلیم چودھری ہورواں ”امر تسر کے نعت گو“ شاعراں بارے جتھے ذکر کیے شہراں وچ اردو نعت دی ٹورتے اہم شاعراں دے کم دا جائزہ لیا، اوتھے پنجابی نعت دے وڈے نعت گو شاعراں بارے بھرویں گل بات کیتی اے۔ پنجابی نعتاں دی چون وی اوج پدھری اے۔ کلاسیکی شاعراں وچوں بلھے شاہ، علی حیدر، وارث شاہ، مولوی غلام رسول عالمپوری، میاں محمد بخش تے خواجہ غلام فرید دیاں نعتاں شامل نہیں تاں کچھلی صدی دے وڈے شاعراں پیر مہر علی شاہ، دلپزیر بھیروی، مولانا بخش کشتہ، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پیر فضل گجراتی، شیر افضل جعفری، رشید انور، احمد راہی تے رؤف شیخ دیاں نعتاں چھپیاں گئیاں نیں۔ اجو کے شاعراں وچ انور مسعود، تنویر بخاری، حسین شاد، سجاد مرزا، غلام مصطفیٰ بسمل، ساتی گجراتی، احسان رانا تے کئی ہور شاعراں دا کلام ایس نمبر دی زینت

اے۔ ایس نمبر دا آخری حصہ نعت گو شاعراں نال قلمی مذاکرہ اے۔ جیہدے وچ اردو نعت گو شاعراں دے نال نال اجمل جنڈیا لوی، محمد اعظم چشتی، بشیر حسین ناظم، سجاد مرزا، سید امین علی نقوی، ندیم نیازی، انور مسعود، محمد اکرم رضا، تنویر بخاری، محمد اقبال نجمی، اخلاق عاطف تے ساتی گجراتی ورگے کئی شاعر شامل نیں جیہدے وچ پنجابی وچ وی شعر کہندے نیں۔

ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی دی ادارت وچ چھپن والے رسالے ”اوج“ دی دوجی جلد وچ پنجابی نعت بارے بھرواں مواد موجود اے۔ ایس جلد وچ دو حصے پنجابی نعت لئی مخصوص نیں۔ پہلے حصے ”مطالعہ و انتخاب“ وچ تن مضمون نیں۔ پہلا مضمون ”پنجابی نعت میں مدینہ الرسول کا ذکر“ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں دی تحقیق واسطے اے۔ مضمون وچ اوہناں مدینہ پاک دے ذکر نال پُرچی پنجابی شاعری بارے بھرویں گل بات کیتی اے۔ حضرت نوشہ گنج بخش توں لے کے محمد اسلام شاہ تیکر مدینہ پاک دے ذکر نال پرچیاں نعتاں دے نمونے دتے تے اڈواڈ ویلیاں وچ ایس حوالے نال کیتے تجریاں دا ذکر وی اے۔ دوجے مضمون ”پنجابی شاعری میں واقعہ معراج“ وچ راجا رسالو ہوراں جتھے معراج نامیاں بارے بھرویں گل بات کیتی، اوتھے کلاسیکی شاعراں توں اجو کے شاعراں تیک جیہناں لوکاں نے واقعہ معراج نوں منظوم کیتا یاں ایس واقعے بارے عربی فارسی وچ ہونے کم نوں پنجابی روپ دتا، بارے جانکاری دتی اے۔ تیجے مضمون ”پنجابی نعت دے مطالعے“ وچ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں پنجابی نعت بارے ہونے تنقیدی تے تحقیقی کم دا بھرواں جائزہ لیا۔ اوہناں نعت دیاں کتاباں دے دیباچہ نگاراں دا ذکر کیتا تے نعت دیاں کتاباں مرتب کرن والیاں دے تنقیدی تے تحقیقی کم نوں وی سراہیا۔ نعت نمبریں وچ چھپے اہم تنقیدی تحقیقی مضموناں دا تجزیہ تے انت اُتے اوہناں سارے مضمون دی فہرست دتی اے جیہدے وچ کھو وکھ کتاباں، رسالیاں تے اخباراں وچ چھپے۔ نثری حصے دے بعد پنجابی نعتیہ شاعری دی چون دتی گئی اے۔ ایس جلد وچ پنجابی دے 42 شاعراں دا کلام شامل اے۔

اگلے حصے ”نعت..... تحقیق و محققین“ وچ اردو تے عربی نعت بارے پی ایچ ڈی کرن والے محققاں دے نال نال پنجابی نعت اُتے پی ایچ ڈی کرن والے پروفیسر ڈاکٹر آفتاب نقوی بارے پروفیسر محمد یونس حسرت دا لکھیا بڑا سوہنا مقالہ شامل اے۔ مقالے وچ لکھاری نے ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی مرحوم دی شخصیت دے کئی کچھ اُجاگر کرن توں اڈا اوہناں دے تنقیدی تے تحقیقی کماں دا بھرواں ویروا کیتا اے۔ ایہہ مضمون آفتاب احمد نقوی دی شخصیت تے فن تے لکھے جان والے مقالیاں وچوں سب توں سوہنا تے بھرواں اے۔ ”کتابیات نعت“ دے حصے وچ پنجابی وچ چھپیاں نعتیہ کتاباں دی بلوگرانی موجود اے۔ ”پنجابی زبان میں کتب نعت“ ناں دا مضمون میاں ظفر مقبول ہوراں دی تحقیق دا نتیجہ اے تے ایس وچ پنجابی

نعت دیاں 1289 چھپیاں کتاباں دی دس پائی گئی اے۔ اگلے باب ”مختلف زبانوں میں نعت“ وچ جتھے چینی، عربی، فارسی، سندھی، بلوچی، کشمیری، پشتو، گوجری، براہوی، انگریزی تے سرائیکی نعتیہ شاعری بارے بھروسے تحقیقی مضمون شامل نیں۔ او تھے ”پنجابی میں نعتیہ شاعری“ دے سرناویں پیٹھ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں دا بھرواں مضمون موجود اے۔ مضمون وچ نعتیہ ادب دا مطالعہ وکھو وکھو دور و نڈاں موجب اے۔ پہلے دور وچ بابا فرید توں شاہ مراد تیک ہوئی شاعری وچ نعت دے نین نقش لہیے گئے نیں۔ دو جے دور وچ مغل تے سکھ عہد دی نعتیہ شاعری دا جائزہ لیا گیا اے۔ فیراگریز عہد دے نعت گو شاعراں دی دس پاؤن دے نال نال فکر تے سوچ وچ آون والیاں تبدیلیاں تے اوہناں دے نعتیہ ادب دے اثراں دا جائزہ لیا اے۔ انت تے پاکستانی دور دی نعتیہ شاعری، پنجابی نعت دے نویں رجحان تے نعتیہ رویے بیان کیتے گئے نیں۔ ”نعت میں کلاسیکی سرائیکی شعراء کا حصہ“ دے سرناویں پیٹھ مضمون ڈاکٹر مہر عبدالحق نے لکھیا اے۔ مضمون وچ مولوی لطف علی بہا و لپوری توں غلام حیدر فدا تائیں سرائیکی علاقے دے اہم نعت گو شاعراں بارے بھروسے گل بات کیتی اے۔ ”اوج“ وچ شامل اک ہور اہم مضمون ”پاکستان میں نعت نمبروں کی روایت“ اے جیہڑا ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں دی تحقیق اے۔ ایس وچ اردو دے نعت نمبروں دے نال نال ماہنامہ لکھاری دی پہلے تن نعت نمبروں دا جائزہ وی لیا گیا اے۔ ”اوج“ دے ایہناں نعت نمبروں دا مطالعہ دسد اے کہ آفتاب احمد نقوی ہوراں پنجابی نعتیہ ادب ول خصوصی دھیان دتا تے پنجابی نعتیہ دے بہت سارے اہم گوشے سامنے لیاندے نیں۔ اللہ سوہنا آفتاب نقوی شہید دے درجے اُچرے کرے۔ (آمین)

ماہنامہ ”تحریریں“ لاہور وں زاہدہ صدیقی دی ادارت وچ چھپدا اے، جہدے معاون مدیر شاہد صدیقی تے اعزازی مدیر پروفیسر حفیظ صدیقی، منور سلطانہ تے اطہر صدیقی نیں۔ ایس پرچے دے ہن تیک پنچ نعت نمبر چھپ چکے نیں۔ پہلا نعت نمبر 1884ء وچ چھپیا۔ دو ج نعت نمبر جنوری 1985ء وچ چھپیا جس وچ اردو دے نال نال پنجابی دیاں چار نعتاں شامل نیں۔ تیجے نعت نمبر وچ وی دو صفحے پنجابی نعتاں لئی مخصوص سن۔ 1988ء وچ چھپن والے ”تحریریں“ دے چوتھے نعت نمبر وچ ڈاکٹر رشید انور تے عادل صدیقی دیاں پنجابی نعتاں چھپیاں۔ پنجواں نعت نمبر ستمبر 1991ء وچ چھپیا پر راقم ایس نوں ویکھ نہیں سکیا۔ ایس لئی ایس نمبر وچ چھپن والے پنجابی حصے بارے کجھ نہیں آکھیا جا سکدا۔ پہلا نعت نمبر وی نظروں نہیں لنگھیا۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی ہوراں ایہناں دے چھپن دا ذکر تاں کیتا اے پر پنجابی حصے دا کوئی ذکر نہیں۔

معروف نعت گو شاعر راجا رشید محمود دی ادارت وچ چھپن والے ماہنامہ ”نعت“ دا ہر شمارا خاص نمبر اے۔ ایہدے ہر شمارے وچ کوئی نہ کوئی پوری کتاب چھاپی جاندی اے۔ ایس پرچے جتھے اردو نعت تے سیرت ﷺ دے فروغ وچ اہم

کردار ادا کیتا اے، اوتھے پنجابی نعتیہ شاعری دے حوالے نال کئی اہم شمارے چھاپے نیں۔ ماہنامہ نعت وچ اظہر محمود ہوراں دیاں پنجابی وچ سیرت پاک ﷺ دے حوالے نال لکھیاں دو کتاباں چھپیاں نیں۔ ماہنامہ ”نعت“ دا دسمبر 1997ء دا شمارا ”ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نعتیہ شاعری“ دے حوالے نال چھپیا۔ ایہ نمبر محمد جنید اکرم ہوراں نے مرتب کیتا۔ شروع وچ محمد جنید اکرم ہوراں نے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نعت نگاری دے حوالے نال بھرواں دیپاچہ لکھیا۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دیاں نعتیہ رباعیاں، چومصرعے، نعتاں، سلام تے نعتیہ نظماں ایسں نمبر وچ شامل نیں۔ ایسں نمبر وچ پروفیسر حفیظ تائب، محمد اسلم پرویز تے محمد اقبال جاوید دے مضمون شامل نیں۔ پروفیسر حفیظ تائب ہوراں نے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی شاعری دا تجزیہ بڑے سونے ڈھنگ نال کیتا اے۔ اوہناں نعت وچ فروغ پاؤن والے دکھو دکھ رجحاناں دا ذکر کرن دے نال نال ایہناں رجحاناں دا ویروا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نعتیہ شاعری دے حوالے نال کیتا۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں مولانا مناظر احسن گیلانی دی کتاب ”النبی الخاتم ﷺ“ دا پنجابی ترجمہ ”آخری نبی ﷺ“ دے نال نال کیتا سی۔ محمد اسلم پرویز تے محمد اقبال جاوید دے مضمون ایسے ترجمے بارے نیں۔ محمد اسلم پرویز ہوراں دا مضمون سولاں صفیاں دا اے پر اسلم پرویز ہوراں دے لکھے جملے دو صفیاں توں وی گھٹ نیں۔ ایہناں وچ وی بہتے فقرے ڈاکٹر فقیر دی حیاتی تے لکھتاں بارے نیں۔ مضمون نگار نے ترجمے دے معیار دا تجزیہ کرن دی تھاں بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دا پنجابی ترجمہ لکھ لکھ کے مضمون مکمل کیتا اے۔ جدکہ محمد اقبال جاوید ہوراں ایسے کتاب تے گل بات کردیاں نہ صرف مناظر احسن گیلانی دی کتاب دے ادبی وصف سامنے لیاندے نیں سگوں اوہناں ترجمے دافنی، فکری تے لسانی حوالے نال ویروا کیتا اے۔ اوہناں وی مناظر احسن گیلانی دیاں نثری عبارتوں تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے شعری حوالے دتے نیں پر نال نال اپنی رائے دیندیاں ترجمے دیاں خوبیاں نوں وی نتاریا۔ انت تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی ہتھ لکھت دا اک نمونہ مضمون ”پنجابی ادب وچ نعت گوئی“ شامل اے۔ ماہنامہ نعت داسمبر 1997ء دا شمارہ ”گجرات کے پنجابی شعراء کی نعت“ دے سرناویں پٹھ چھپیا۔ ایہ شمارہ ڈاکٹر منیر احمد سلیم ہوراں مرتب کیتا۔ ماہنامہ ”نعت“ دے ایسں خاص شمارے وچ 77 شاعراں دے مختصر حالات زندگی تے نمونے وجوں اک اک نعت شامل کیتی گئی اے۔ منیر احمد سلیم ایم بی بی ایس ڈاکٹر نیں۔ ایہدے نال نال ادبی تحقیق تے تنقید اوہناں دے خاص شعبے نیں۔ اوہناں دیاں چھپیاں کتاباں وچ ”اقبال اور گجرات“، ”خفتگاں خاک گجرات“ تے ”احوال وکلام مولوی نور حسن نور“ شامل نیں۔ پنجابی ادب دے فروغ وچ ضلع گجرات دے شاعراں داماں یوگ حصہ اے۔ ڈاکٹر منیر سلیم دے مرتب کیتے نمبر وچ وی بہت سارے مان یوگ شاعراں دا ذکر اے جیویں احمد یار مرالوی، محمد بوٹا گجراتی، ساتی گجراتی، شریف احمد شرافت نوشاہی، احمد حسین قریشی قلعداری، انور

مسعود، دائم اقبال دائم، شریف کنجاہی، حکیم عبداللطیف عارف، پیر فضل گجراتی، فرد فقیر، فیروز الدین نگلیں، منیر صابری کنجاہی، ہاجرہ مشکور ناصر تے ہو رکئی پر ایس دے باوجود محقق نے بہت سارے اہم شاعران نوں نظر انداز کیتا اے یاں اوہ اوہناں دے کلام تیک اپڑ نہیں سکیا۔ تردی نظرے دیکھیے تاں نوشہ گنج بخش، رضیہ ناہید رضی، عبداللطیف افضل، غلام فرید جعفری ورگے کئی اہم شاعران دا ذکر نہیں کیتا گیا۔ تحقیق دا کم کدی مکمل نہیں ہوندا، فیرو پورے ضلع بارے تحقیقی کم تاں بہت مشکل اے۔ ڈاکٹر منیر سلیمج ہوراں نے جیہڑا کم کیتا اے۔ اوہ اپنی تھاں تے بہت اہم اے۔ تحقیقی تقاضیاں نوں انج پورا کر دا اے کہ اوہناں نہ صرف حیاتی دے حالات سگوں نعتاں حاصل کرن دے ماخذ اں تیکر دی نشاندہی کیتی۔ مجموعی طور تے ایہ شمار ضلع گجرات وچ نعتیہ شاعری دی ٹورتے مزاج نوں سمجھن وچ اک اہم دستاویز دا کم دیندا اے، کیوں جے منیر سلیمج عام تذکرہ نگاراں ہار حیاتی تے نمونہ کلام تیکر نہیں رہے سگوں تنقیدی جملے وی اوہناں دے ایس کم نوں سپین بخشدے نیں۔ جو یں پیر فضل حسین فضل گجراتی بارے لکھدے نیں:

”نعت پیر صاحب کے لیے محض ایک رسم نہ تھی بلکہ وہ نہایت عقیدت اور دردمندی سے آقائے دو جہاں ﷺ کے حضور نذرانہ خلوص و آرزو پیش کرتے تھے۔“ (17)

ماہنامہ ”نعت“ جولائی 2001ء دے شمارے وچ راجا رشید محمود دی کتاب ”ساڈے آقا سائیں“ چھپی۔ ایہ راجا رشید محمود دے نعتیہ فریاد دا مجموعہ اے جس بارے راجا صاحب آپ آکھیا اے کہ ایہ پنجابی فریاد دا پہلا پراگہ اے۔

فریاد پراگا وی محمود اے پہلا میرا
کلے کلے شعر دے راہیں نویاں کاڈھاں کڈھیاں (18)

راجا رشید محمود اوہناں خوش نصیب شاعران وچوں نیں جیہناں اپنے آپ نوں صرف ذکر رسول ﷺ وی وقف کیتا اے۔ اوہناں دیاں چھپیاں نعتیہ کتاباں دی تعداد ستر دے نیڑے اے۔ پنجابی وچ اوہناں دا ایہ تیجا پراگہ اے۔ ایس توں پہلاں ”حق دی تائید“ تے ”نعتاں دی اٹی“ ناں دے دو پراگے چھپ چکے نیں۔ ”ساڈے آقا سائیں“ دے شعراں وچ سب توں ودھ ذکر مدینہ پاک دا اے۔ کتے مدینہ پاک دیاں فضیلتاں دا ذکر اے تے کتے مدینہ جا کے رہن دی خواہش دا اظہار۔ کتے مدینہ جان دی ہر سال اجازت ملن تے اللہ سائیں تے اوہدے محبوب دا شکر یہ ادا کیتا اے:

آقا فیر بلاؤ تے خوش ہوواں
ڈوبیا غماں چ مینوں ادروییاں نیں (19)

حاضری توں بعد مدینوں واپس آن لکھیاں سچے عاشق دی حالت کیہ ہوندی اے۔ اوس دا جائزہ کجھ انج اے:

نزع دی حالت ہو جاندی اے چھڈن لکھیاں طیبہ

روح وچھوڑاوی نہ شاید اینا اوکھا ہووے (20)

ایہناں شعراں وچ شاعر ایس گل تے وی مان کردا سد اے کہ اللہ سوہنے نے اوہنوں دنیا دے دو بے کماں
ولوں موڑ کے نعتاں آکھن دے آہرے لاچھڈیا اے۔

ایسے نال اے شہرت اپنی، ایسے وچ اے عزت

میرے لیکھیں لکھ دتی اے مولا نعت دی خدمت

پیوے یا نہ پیوے کوئی نعتاں دا ایہ پانی

گیڑ رہیاواں کھوہ شعراں دا، پیار دی گاڈھی بہ کے (21)

مارچ 2005ء دے ماہنامہ نعت وچ ڈاکٹر محمد سلطان شاہ دی مرتبہ کتاب ”راوی“ میں حمد و نعت“ شائع ہوئی۔ ایس
خاص شمارے وچ اردو حمد اں نعتاں توں اڈ سلطان محمود آشفیت، محمد منیر لاہوری، عارف عبدالمتمین، خورشید رضوی، حسن نوشاہی
تے مسعود ہاشمی دیاں پنجابی نعتاں وی شامل نیں۔ ایہ نعتاں پہلاں گورنمنٹ کالج لاہور دے ادبی مجلے ”راوی“ دے
1981-1997ء تیک دے دکھ دکھ شمارے وچ چھپیاں سن۔ ڈاکٹر خورشید رضوی دی نعت دے ایہ شعر ویکھو:

جنے وی وصف کریمی نیں، بے کرے غور حضور ﷺ دے نیں

ہر چنگی گل حضور ﷺ دی اے، سب اُچے طور حضور ﷺ دے نیں

ہر دور دے دکھاں دا دارو، موجود حضور ﷺ دی سیرت وچ

ہن ختم نبوت ہو چکی، ہن سارے دور حضور ﷺ دے نیں (22)

ماہنامہ ”نعت“ دا جولائی 2007ء شمارا ”فدا حسین فدا کی نعتیہ شاعری“ بارے سی جس وچ اوہناں دی اک حمد
تے دس پنجابی نعتاں دے نال نال فدا ہوراں دی پنجابی نعت بارے ڈاکٹر اختر جعفری ہوراں دا مضمون وی شامل اے۔
مضمون دے مڈھ وچ فدا حسین فدا دی عروض تے مہارت، ون سونیاں بچراں دی ورتوں دا ذکر کرن توں اڈ اختر جعفری
ہوراں اوہناں دے فصاحت، بلاغت تے شعری روانی ورگے سہین بیانے نیں۔ فدا ہوراں دے دینی علماں، تاریخی شعور تے
کلام فدا وچوں عشق رسول ﷺ دی ہوند دا ذکر کرن مگروں ڈاکٹر اختر جعفری مجموعی تجزیہ انج دیندے نیں:

”فدا ہوراں دا کمال ایہہ وے پئی اوہ نعت گوئی وچ جذبات، احساسات، عقیدت تے ارادت دے سمندر وچ رُڑھ نہیں جاندے تے نہ ای اپنے آپ توں بے اختیار ہو جاندے نیں سگوں ادب دی حد، آقا تے غلام دا فرق دا امتیاز قائم رکھدے نیں یعنی ”باخدا دیوانہ باش و با محمد ﷺ ہو شیار دا پہرا اوہناں دی نعت گوئی دا قرینہ تے سلیقہ اے“ (23)

2005ء وچ سرگودھے توں شاکر کنڈان ہوراں سہ ماہی ”عقیدت“ دا مڈھ بھیا سی۔ ایس مجلے دے دس شمارے راقم کول موجود نیں۔ ایہدے ہر شمارے وچ پنج ست صفحے پنجابی نعت لئی مخصوص نیں۔ سہ ماہی عقیدت دے دو تبصرہ نمبر وی چھپے نیں۔ جہناں وچ اردو انگریزی دے نال نال پنجابی نعتیہ کتاباں تے وی تبصرے شامل نیں۔ روزنامہ ”امروز“ لاہور وچ ہر چھٹی دے دن چھپن والے میگزین (جمعہ اتوار) وچ پنجابی حصہ شامل ہوندا سی۔ ایس پرچے وچ بہت ساریاں نعتاں تے نعتیہ شاعری بارے مضمون چھپے۔ فائلاں میسر نہ آون پاروں چھپن والیاں نعتاں دا ویروا نہیں ہو سکدا۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی نے اک مضمون ”پنجابی نعت دے مطالعے“ وچ امروز وچ چھپن والے مضموناں دی فہرست دتی اے۔ اس موجب امروز وچ نعتیہ ادب دے حوالے نال راجا رسالو، سلیم خاں گی، اسلم رانا، آفتاب احمد نقوی، سید اختر جعفری، کلیم اختر، شاہد حسن تے حفیظ تائب دے تنقیدی تے تحقیقی مضمون ویلے کویلے چھپدے رہے۔

”مفیض“ دے مدیر اعلیٰ محمد قبال نجی نیں۔ گوجرانوالے توں چھپن والے ایس پرچے دا نعت نمبر 2005ء وچ چھپیا۔ 636 صفحیاں تے کھلے ایس نعت نمبر دے انت تے اک مضمون ”پنجابی نعت دا فکری، فنی، موضوعاتی تے اسلوبی ویروا“ شامل اے جیہ وڈا ڈاکٹر احسان اللہ طاہر ہوراں دی تحقیق دا سٹا اے۔ 2008ء وچ ”مفیض“ دا نعت تبصرہ نمبر چھپیا جس وچ پنجابی دیاں 24 کتاباں توں اڈما ہنامہ ”لکھاری“ دے دو نعت نمبراں تے تمای ”پنجابی“ دے نعت نمبر تے تبصرے شامل سن۔ ستائی وچوں 23 تبصرے ڈاکٹر احسان اللہ طاہر، تن کتاباں تے تبصرہ محمد قبال نجی تے فیض رسول فیضان دی کتاب ”نعت نگر“ تے محمد انور رانا نے تبصرہ کیتا۔ 2012ء وچ ”مفیض“ دا نعت تبصرہ نمبر 2 چھپیا، جس وچ چھ پنجابی کتاباں تے تبصرے جد کہ غلام مصطفیٰ بسمل، امجد شریف تے محمد قبال نجی دیاں پنجابی نعتاں شامل سن۔

محمد ابرار حنیف دی ادارت وچ چھپن والے پرچے ”کاروانِ نعت“ وچ پنجابی نعتیہ شاعری بارے تنقیدی تحقیقی مضمون تے اک ادھا ای چھپیا پر ایس وچ ہر مہینے پنجابی نعتاں ضرور چھپدیاں رہیاں۔ محمد ابرار حنیف پنجابی اردو اکوئی فرق

نہیں کر دے، اک دو اردو نعتاں دے بعد پنجابی نعتاں، فیر اردو نعت، فیر پنجابی نعت یعنی بناں ترتیب جتھے مرضی اردو یاں پنجابی نعت لا دیندے نیں۔ اوہ پچھلے باراں سالوں توں مسلسل ”کاروان نعت“ چھاپ رہے نیں۔

کراچی توں معروف نعت گو شاعر تے محقق سید صبیح الدین صبیح رحمانی دی ادارت وچ چھپن والا ”نعت رنگ“ اردو دے منے پر منے جریدیاں وچ شامل اے۔ ایس وچ زیادہ تر اردو دان طبقے نوں نمائندگی ملدی اے۔ کجھ شماریاں وچ پنجابی نعت دا ذکر خیر وی اے۔ ”نعت رنگ“ دے پہلے شمارے (اپریل 1995ء) وچ راجا رشید محمود دا مقالہ ”انتخاب نعت“ چھپیا۔ ایس مقالے وچ اوہناں 1955ء توں 1994ء تک چھپن والے نعتیہ انتخابات دی سن وار فہرست مکمل کیتی تے ہر انتخاب بارے بنیادی جانکاری وی کرائی۔ نعتیہ انتخاب اردو وچ ہون یاں پنجابی وچ، کسے اک شاعر دیاں نعتاں دی چون ہووے، یاں بہت سارے شاعراں دا کلام، نعتاں دی ایہ چون کسے ادبی جریدے دے خاص نمبر وچوں مرتب کیتی گئی ہووے یاں کسے ادیب نے نعتیہ شاعری دی چون کتابی صورت وچ پیش کیتی ہووے، راجا رشید محمود ہوراں مڈھلی جانکاری جیویں انتخاب وچ نعتاں دی کل تعداد، عربی، فارسی، اردو، سندھی یاں پنجابی نعتاں دی تعداد تے انتخاب دی خاص خوبی اختصار نال بیانی اے۔ راجا رشید محمود ہوراں موضوع نال پوری طرح انصاف کیتا اے۔ شاید ای کوئی انتخاب ہووے جیہد اذکر ناراجا جی کھنچ گئے ہون۔ ”نعت رنگ“ دے شمارا نمبر 5 وچ پروفیسر خاطر غزنوی دا مضمون ”ہندکو میں نعت رسول“ چھپیا جس وچ صوبہ خیبر پختون خواہ وچ تخلیق ہون والی پنجابی نعت دا جائزہ لیا اے۔ ”نعت رنگ“ دے شمارا نمبر 19 (دسمبر 2006ء) وچ پروفیسر محمد اکرم رضا ہوراں دا مضمون ”فروغ نعت میں نعتیہ صحافت کا کردار“ چھپیا جس وچ اقبال زخمی ہوراں دے ماہنامہ ”لکھاری“ دے نعت نمبروں تے اوہناں دیاں مرتبہ نعتیہ کتاباں نوں وی سراہیا گیا۔ ایسے طرحاں شمارا نمبر 21 وچ ڈاکٹر شبیر احمد قادری تے ڈاکٹر محمد ارشد اویسی دا بڑا جاندار تحقیقی مقالہ ”صوبائی اسمبلی پنجاب میں ذکر رسول ﷺ“ چھپیا۔ مقالے وچ اسمبلی دے اجلاس شروع ہون ویلے پڑھیاں جان والیاں نعتاں دے دو دو تن تن شعر درج کیتے گئے۔ ایہ شعر نعت گو شاعر دی بجائے نعت خواں دے حوالے نال لکھے ملدے نیں۔ مقالے وچ اردو دے نال نال بہت ساریاں پنجابی نعتاں دے نمونے موجود نیں۔ ایسے طرحاں شمارا نمبر 25 (اگست 2015ء) وچ خورشید ربانی ہوراں دا اک بھرواں مقالہ ”سرائیکی شاعری میں نعت“ دے سرنوین پٹھ چھپیا جس وچ حضرت ملاں دے نورنامے توں گل ٹور کے اعظم چانڈیو، شاہ حسین، سچل سرمست، سلطان باہوتے دوجے صوفی شاعراں دی حیاتی، کم تے کلام بارے جانکاری دیندیاں اوہ اجوکے عہد تیک آئے نیں۔ 32 صفحیاں تے کھلے مقالے وچ ہر شاعر بارے مختصر جانکاری دتی نیں پر سمجھدے نیں کہ حق ادا نہیں ہويا۔ بہت سارے

شاعراں دا تذکرہ نہیں ہو سکيا۔ ایس اعتراف دے باوجود ایہ بھرواں تے سلاہن جوگ کم اے۔

2007ء وچ سرگودھے توں مشرف حسین انجم ہوراں ”خوشبوئے نعت“ شروع کیتا جس دے پہلے دو شماریاں وچ

نسیم اقبال بھٹی، محمد حنیف حنفی تے محمد حنیف نازش قادری دیاں پنجابی نعتاں چھپیاں۔ تیجے شمارے حفیظ تائب نمبر وچ تائب ہوراں دے پنجابی کلام توں اڈا اوہناں دی شاعری بارے پر و فیسر ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دا بڑا بھرواں مقالہ شامل سی۔

2007ء وچ فیصل آباد توں آصف بشیر چشتی دی سرپرستی وچ کتابی سلسلے ”معین ادب“ دا مڈھ ٹھہرا گیا۔ مدیر اعلیٰ

ڈاکٹر بشیر احمد قادری ہوراں پہلے شمارے توں ای پنجابی نوں نمائندگی دتی۔ پہلے شمارے وچ بیکس بٹالوی، اکرام مجید، حاتم بھٹی تے امین راہیں دیاں پنجابی نعتاں شامل سن۔ دو جے شمارے وچ بیکس بٹالوی، عمیر ابو ذری، اسیر سولہوی، انور انیق، احمد شہباز خاور، شوکت علی قمر، دلشاد احمد چن تے عارف بخاری دا پنجابی کلام شامل سی۔ عمیر ابو ذری دی نعت وچوں کجھ شعر:

بخش دینا رب نے رسول سامنے
اپنے حبیب مقبول سامنے
بخش دینا آپ نے نادان جان کے
جو وی آیا حسب معمول سامنے (24)

تیسرے شمارے توں ایس کتابی سلسلے دا ناں بدل کے ”شہر نعت“ کر دتا گیا۔ ایہد مزاج وی بدلیا یعنی نعتیہ شاعری دے نال نال نثرول دھیان ودھیا۔ تیجے، چوتھے شمارے وچ صرف محمد اسلم نقشبندی دے دو دو پنجابی نعتیہ چومصرے تے محمد یوسف ورک ہوراں دی نعت شامل سی۔ چھویں شمارے وچ اشفاق ہمدالی تے خواجہ دین محمد دیاں پنجابی نعتاں شامل سن۔ ”شہر نعت“ دے ستویں شمارے وچ پنجابی نوں اک واری غیر بھرویں نمائندگی ملی۔ شبانہ کوثر چودھری، پیر آصف بشیر چشتی، اشفاق باہر، ڈاکٹر اقبال ناز، حاجی افضل حسین گیلانی، شفقت حسین شفقت تے خواجہ دین محمد چشتی دیاں پنجابی نعتاں شامل کیتیاں گئیاں۔ ”شہر نعت“ دے تیرھویں شمارے وچ عبدالستار مسلم، چودھویں شمارے وچ عبدالستار منعم، آصف بشیر چشتی، صوفی حمید علی نقشبندی تے عمران نقوی دیاں نعتاں جد کہ سوٹھویں شمارے وچ وی عبدالستار منعم دی نعت شامل سی۔

معروف نعت خواں تے شاعر سرور حسین نقشبندی دے مرتبہ کتابی سلسلے ”مدحت“ دا تیجا شمارا مارچ 2011ء وچ

حفیظ تائب نمبر وچوں چھپیا۔ پر پے وچ جتھے اردو وچ حفیظ تائب ہوراں دے کم بارے جانکاری دتی گئی اے، او تھے حفیظ تائب ہوراں دی پنجابی حمد، نعتیہ قصیدہ تے 8 پنجابی نعتاں دے نال نال اوہناں دے فن بارے دو بھرویں پنجابی مضمون

شامل نہیں۔ پہلا مضمون پروفیسر ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی تنقیدی بصیرت دا بھرواں اظہار سی۔ ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں حفیظ تائب دی کتاب ”سک متراں دی“ دافنی ویروا کیتا اے تے اوہناں فکری رجحاناں دی دس وی پائی جیہڑے حفیظ تائب ہوراں نوں دو جے نعت گو شاعراں توں ممتاز کردے نیں۔ اوہناں مطالعے دا سٹراج سامنے لیاندا:

”حفیظ تائب دی شاعری چھیاں مذہبی تے روحانی قدراں دی شاعری اے۔ پرانے نعت گوواں دے بنھے ہوئے خیالاں تے اسلوباں توں اُکا ککھ نہیں وٹاؤندے۔ ایہدے نال نال اوہ اک نویں طرز سامنے لیا کے اپنے وکھرے اسلوب پاروں اُچی تھان کھلوتے نظریں آؤندے نیں۔ اوہناں نعت نوں نویاں تجربیاں تے زاویاں نال پرکھ کے سچے ڈھنگ نال اظہار خیال کیتا اے۔ اوہ اپنے ذاتی جذبے تے احساس نوں عشق نبی دے حوالے نال بیان کردے نیں تے ایس طرح اپنی پوری نعتیہ شاعری دی عینہ سیرت پاک اُتے رکھ کے ایہوں ہمیش لئی امر کر چھڈ دے نیں۔“ (25)

ایس نمبر وچ شامل دو جات مقالہ حفیظ تائب دی پنجابی نعت دا تحقیقی مطالعہ اے۔ حبیبہ اکرام نے 82 حوالیاں نال تائب ہوراں دی نعت دے سپہن سامنے لیاندے تے اپنی گل بات وچ زور پیدا کرن لئی اوہناں پنجابی دے وڈے لکھاریاں دی تائب ہوراں بارے رائے نوں تھان تھان مقالے دا حصہ بنایا۔ ”مدحت“ دے شمارا نمبر 11-12 وچ رخشندہ نوید دی پنجابی نعت چھپی جدکہ شمارا نمبر 17، جنوری 2020ء وچ ایہدا قومی ادبی نعت کانفرنس نمبر چھپیا جس وچ صاحبزادہ ناصر سلطان ہوراں دا مضمون ”حضرت سلطان باہوکی نعت“ تے ڈاکٹر محمد شاہ کھگہ دا مضمون ”پیر مہر علی شاہ گولڑوی کی نعت گوئی کا منفرد اسلوب“ شامل نیں۔ دوواں مضموناں وچ عربی، فارسی تے اردو نعتاں دے نال نال پنجابی نعتاں دے نمونے وی موجود نیں۔ ایسے نمبر وچ راقم (ڈاکٹر ارشد اقبال ارشد) دا مقالہ ”پنجابی نعت بارے ہوئے تحقیقی تے تنقیدی کم دا اک جائزہ“ وی شامل اے۔ اکادمی ادبیات پاکستان دے ادبی مجلے ”ادبیات“ دا جنوری تا جون 2014ء دا شمارا نعت نمبر وچوں چھپیا جس وچ صفدر و امتق دا مضمون ”پنجابی شاعری میں نعت گوئی“ چھپیا۔ لکھاری نے صنف وارانعتیہ شاعری دا جائزہ لیا اے پر اوہ اپنے موضوع نال انصاف نہیں کر سکیا۔ کئی اہم نعت گو شاعراں دا ذکر مضمون وچ موجود نہیں۔ ایس شمارے وچ وفا چشتی تے خورشید ربانی ہوراں سرانیکسی لہجے جدکہ ش شوکت ہوراں ہندکو لہجے وچ لکھی پنجابی نعت دا بھرواں ویروا کیتا اے۔ ایس شمارے

وچ وارث شاہ، میاں محمد بخش، سلطان باہو، اختر شیخ تے زاہد نواز دیاں نعتاں دے اردو ترجمے وی شامل نہیں۔

انک توں سید شاکر القادری دی ادارت وچ چھپن والے سہ ماہی مجلے ”فروغ نعت“ دا اکتوبر-دسمبر 2014ء دا شمارا قصیدہ بردا شریف نمبر وچہوں چھپیا۔ شمارے وچ قصیدہ بردہ شریف دا پنجابی ترجمہ چھاپیا گیا۔ ایہ ترجمہ اسلام آباد توں ڈاکٹر حامد احمد ہوراں کیتا۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد ہوراں ایس بارے اک بھرواں تعریفی لیکھ مجلے وچ شامل کیتا۔ اک اک مصرعے دا ترجمہ بڑی مٹھی زبان ورت کے کیتا گیا اے۔ رواں بحر دی ورتوں کردیاں قصیدے نوں اپنی مہارت نال پنجابی وچ ڈھالیا کہ اوہ ترجمے دی تھان تخلیق جا پیدا اے۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد ترجمے بارے گل کردیاں لکھدے ہیں۔

”ترجمے کی زبان شعریت کے حسن سے مالا مال ہے۔ لفظیات کے چناؤ میں

مصنف نے پنجابی زبان کے ساتھ اپنی گہری وابستگی کا اظہار کیا ہے۔ اس لفظیات

کے باعث ترجمے کی فضا پنجابی کے رنگ میں رنگی نظر آتی ہے۔“ (26)

سہ ماہی ”فروغ نعت“ دے شمارہ نمبر 10، اکتوبر تا دسمبر 2014ء وچ گوجرانوالے دے حوالے نال خصوصی گوشہ سی۔ پرچے دے مہمان ایڈیٹر ڈاکٹر احسان اللہ طاہر سن۔ پرچے وچ اردو نعتاں دے نال نال عنایت اللہ سیف، سید تنویر بخاری، غلام مصطفیٰ البسل، بشیر باوا، عنایت انجم، احسان اللہ طاہر، ڈاکٹر بشیر عابد، محمد اسماعیل منظر، پروفیسر میاں مقبول احمد، تنویر خیال، ڈاکٹر محمد ارشد بھٹی، عبدالرشید عاصی، عادل صدیقی تے عبدالباسط باسط دیاں پنجابی نعتاں شامل نہیں۔ نثری حصے وچ گوجرانوالے دے حوالے نال پنجاں وچوں چار مضمون ڈاکٹر احسان اللہ طاہر دے ہیں۔ پہلے مضمون ”گوجرانوالہ میں نعتیہ ادب کی روایت“ وچ پہلاں اردو ادب، فیر پنجابی نعتیہ ادب تخلیق کرن والے شاعراں بارے بھرویں جانکاری تے کلام دے نمونے دتے گئے ہیں۔ تیجے مضمون راہیں احسان اللہ طاہر ہوراں پنجابی دے نامور محقق تے شاعر ڈاکٹر حفیظ احمد دے نعتیہ دیوان ”نعتاں دا میٹل“ دا بھرواں تنقیدی جائزہ لیا اے۔ ایس حصے دا آخری مضمون محمد انور رانا دا محمد اقبال نجمی دی نعت گوئی بارے اے۔ اوہناں محمد اقبال نجمی دی شاعری تے شخصیت دے سبھے کچھ بھرویں ڈھنگ نال سامنے لیاندے ہیں۔ اردو دے نال پنجابی نعت دی تخلیق تے فروغ وچ نجمی ہوراں دے حصے دا ذکر بڑی محبت نال کیتا گیا۔ فروغ نعت دے جنوری تا مارچ 2016ء دے شمارے وچ وی گوجرانوالہ ریجن دی نعتیہ شاعری بارے پنج مضمون شامل نہیں۔ پنجاں وچوں تن مضمون ”حافظ آباد کا ادبی ماحول اور مدحت نگاری“ از محمد قاسم کیلانی، ”گجرات کے نعت گو شاعر“ از محمد نجم الامین فاروقی تے پروفیسر اکبر علی غازی دا مضمون ”نعت گو یان سیالکوٹ“ ایسے مقالے میں جیہناں وچ اردو دے نال پنجابی شاعراں نوں

بھرویں نمائندگی ملی۔ فروغ نعت دے شمار نمبر 12 وچ وی گوجرانوالے دا خصوصی گوشہ شامل سی۔ ایس حصے دے پہلے مضمون داسرناواں ”ضلع گوجرانوالا میں اردو نعت گوئی کا آغاز و ارتقاء“ اے پر ایس مضمون دے مڈھ وچ ای مولوی غلام رسول تے مولانا غلام احمد چشتی دے پنجابی کلام دے نمونے دتے گئے نیں۔ ایہ بھرواں مقالہ تنویر اعظم دے ایم فل دے مقالے دی تلخیص اے۔ دو جا مضمون ”گجرات کے شعراء کا تعارف مع کلام“ اے جیہڑ انجم الامین عروس فاروقی نے لکھیا۔ مضمون وچ احسان فیصل کنجاہی تے لیاقت گڈگوردے پنجابی کلام دے نمونے دتے گئے نیں۔ ایہہ مضمون اپنے سرناویں نال انصاف نہیں کردا کیوں جے مضمون وچ صرف یاراں شاعراں دا تعارف تے کلام موجود اے۔ اگلا مضمون ”کاموکی میں نعتیہ ادب کا فروغ“ حافظ عبدالغفار واجد ہوراں لکھیا اے۔ ایہ بھرواں مضمون اے۔ ایہدے وچ اجوکے عہد دے معروف تے غیر معروف نعت گو شاعراں دا تذکرہ تے کلام درج کیتا گیا اے۔ آخرتے فروغ نعت اکادمی گوجرانوالا نال جڑے نعت گو شاعراں دا تعارف تے اردو پنجابی کلام ایس نمبر دی زینت اے۔ فروغ نعت دے ہر شمارے وچ نعتیہ مشاعرے دی کاروائی کلام دے نمونے سمیت چھاپی جاندی اے۔ مشاعرے وچ پڑھے جان والے پنجابی کلام دے نمونے ہر پرچے وچ موجود ہوندے نیں۔ انج آکھیا جاسکد اے کہ ایس جریدے دے ہر شمارے وچ پنجابی کلام موجود ہوند اے۔

اکتوبر 2019ء وچ جھنگ توں ممتاز خان بلوچ دی ادارت وچ اک نویں ادبی جریدے ”قص لبّ“ دا مڈھ بچھا۔ جس دا پہلا شمارا نعت نمبر وجہوں چھاپیا گیا۔ پہلے شمارے وچ 77 شاعراں دیاں نعتاں شامل نیں جہناں وچوں یعقوب ابوالخیری، ممتاز بلوچ، صابر سودائی، سلطان علوی، میاں نذر حسین نذر بھٹی، مجیب امجد، تنویر حیدر گیلانی، عبداللہ عاصی، مقبول ذکی مقبول، سید سجاد بخاری، عبدالکریم بیدل، غضنفر علی شاد تے پروانہ شاہ پوری دیاں نعتاں پنجابی وچ نیں۔ صابر سودائی لکھدے نیں:

عرشاں تک پروازاں ہون شعور دیاں
جاں جاں صفتاں کرینے پاک حضور دیاں
جد سوہنے تشریف لیاندی دنیا تے
مکے وچوں اٹھیاں لاٹاں نور دیاں (27)

اردو دے کئی پرچے ایجیے نیں جیہناں پنجابی دابا قاعدہ حصہ نہیں چھاپیا پر پنجابی نعت بارے اردو وچ مضمون چھاپے نیں۔ مثال وجہوں ماہ نوکراچی دے جولائی اگست 1923ء دے شمارے وچ عبدالغفور قریشی تے نور کاشمیری دے پنجابی

نعت بارے مضمون چھپے۔ 1968ء دے ”صحیفہ“ لاہور وچ جیلانی کامرن دا قادر یار دے ”معراج نامے“ بارے مضمون چھپیا۔ گوجرانوالہ توں چھپن والے مہینہ وار ”قرطاس“ وچ آفتاب احمد نقوی دا مضمون ”پنجابی نعت کا ارتقاء“ چھپیا۔ خواجہ غلام فریدی نعتیہ شاعری بارے محمد صادق قصوری دا مضمون ”ضیاء حرم لاہور“ دے 1979ء دے پرچے وچ چھپیا سی۔ ”ماہ نو“ لاہور وچ سلیم خاں گمی (جنوری 1981ء) تے راجا رسالو (مئی 1981ء) دے مضمون چھپے سن۔ ایسے طرح قصیدہ بردہ دے پنجابی مضمون ترجمے بارے سلیم خاں گمی دا اک مضمون ”المعارف“ لاہور دے اپریل مئی 1985ء دے شمارے وچ چھپیا۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی دا مضمون ”ابیات باہو میں ذکر مصطفیٰ ﷺ“ ہفت روزہ ”استقلال“ لاہور دے 4 توں 13 اکتوبر 1985ء دے شمارے وچ چھپیا سی۔

انج ایس ویکھدے ہاں کہ نعت نمبر چھاپن والے تقریباً سبھے ادبی پرچیاں دے مدیراں نے پنجابی نعتیہ ادب نوں نمائندگی دتی تے انج عشقِ مصطفیٰ ﷺ نوں عام کرن وچ اپنا حصہ پایا اے۔

حوالے

- 1- ریاض مجید، ڈاکٹر، اردو میں نعت گوئی، لاہور، اکادمی ادبیات پاکستان، 1990ء، ص 605
- 2- آفتاب احمد نقوی، ڈاکٹر: اوج (نعت نمبر جلد 2)، لاہور، گورنمنٹ ڈگری کالج شاہدرہ، 1992ء، ص 717
- 3- راجا رشید محمود، نعت رنگ 1 (مدیر: صبیح رحمانی)، کراچی، اقلیم نعت، 1995ء، ص 84
- 4- شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی شاعری وچ نعت رسول مطبوعہ اقراء (مدیر: یونس احقر)، لاہور، ایم اے او کالج، 1980ء، ص 125
- 5- اوہی، ص 126
- 6- سلیم خاں گمی، پنجابی نعتیہ شاعری مطبوعہ شام و سحر (مدیر: خالد شفیق)، لاہور، اردو بازار، 1981ء، ص 361
- 7- اوہی، ص 363
- 8- اوہی، ص 366
- 9- اوہی
- 10- محمد اسلم رانا، حفیظ تائب دی پنجابی نعت، شام و سحر، جنوری فروری 1981ء، شمارہ 1-2، جلد 7، ص 380

- 11- حفیظ تائب: مولوی غلام رسول عالمپوری دی نعت، شام و سحر، لاہور- اردو بازار، جنوری فروری 1982ء، ص 367
- 12- عبدالحق صابردی پنجابی نعت، شام و سحر، لاہور- اردو بازار، جنوری فروری 1982ء، ص 377
- 13- حفیظ تائب، پیر فضل گجراتی دی نعتیہ شاعری، مطبوعہ شام و سحر، جنوری فروری 1985ء، ص 353
- 14- شام و سحر، جنوری فروری 1985ء، شمارا 2-1، جلد 11، ص 362
- 15- آفتاب احمد نقوی، ڈاکٹر، ارتقائی دور دی نعت مطبوعہ شام و سحر نعت نمبر 6، جنوری فروری 1987ء، ص 607
- 16- خالد بزئی، پروفیسر، شام و سحر کے نعت نمبر مطبوعہ اوج (نعت نمبر- جلد 2) لاہور- گورنمنٹ ڈگری کالج شاہدرہ، 1992ء، ص 732
- 17- منیر احمد سلج، ڈاکٹر، ماہنامہ ”نعت“ مرتبہ: راجا رشید محمود، ستمبر 1997ء، جلد 10، شمارہ 9، ص 65
- 18- راجا رشید محمود، ساڈے آقا سائیں، مطبوعہ ماہنامہ ”نعت“، جولائی 2001ء، ص 9
- 19- ادہی، ص 23
- 20- ادہی، ص 34
- 21- ادہی، ص 57
- 22- خورشید رضوی، ماہنامہ نعت (مدیر: راجا رشید محمود)، لاہور، نیوشالا مارکالونی، ملتان روڈ، مارچ 2005ء، جلد 18، شمارا 3، ص 85
- 23- اختر جعفری، ڈاکٹر، ماہنامہ ”نعت“ مرتبہ: راجا رشید محمود، جولائی 2007ء، جلد 20، شمارہ 7، ص 67
- 24- عبیر ابو ذری، معین ادب، کتابی سلسلہ 2، فیصل آباد- مجلس معین ادب، اپریل 2007ء
- 25- اسلم رانا، ڈاکٹر، سک مٹراں دی، فنی ویر و مطبوعہ مدحت (مدیر: سرور حسین نقشبندی)، لاہور، نعت فورم، مارچ 2011ء، ص 398
- 26- ارشد محمود ناشاد، قصیدہ بردہ شریف منظوم پنجابی ترجمہ مشمولہ سہ ماہی ”فروغ نعت“ اکتوبر تا دسمبر 2014ء، ص 62
- 27- صابر سودائی، رقص بکل (ایڈیٹر: ممتاز بلوچ)، جھنگ- گلشن سلطانی، مدنی کالونی، اکتوبر 2019ء، ص 13

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July.Dec. 2019, PP 39-48

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ ڈاکٹر محمد منیر

بابا فریدی شاعری وچ سوانی دامہاندرا

Abstract

Recognizing women rights is an ages-old tendency in Punjabi classical and folk literature. To Sufis, earning the Lord's gratification is the sole purpose of the creation of man. Separation between man and the Lord is the all-time leading topic of Punjabi classical poetry. To attain the goal, Punjabi Sufis shaped many symbols concerning to a woman's life. Foundations of the trend were laid by founding father of Punjabi literature Fareed-Ud-Din Masud of Pakpattan. He gave the philosophical meanings to the existence of woman in society. Baba Fareed described the stages and concerns of a newly-wed girl to paint the theme. In this article, some selected Shaloks of Baba Fareed have been discussed to get the clear standing of the poet regarding the topic.

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، یونیورسٹی آف سرگودھا

پنجابی ادب ایس گلوں وڈ بھاگائے جو ایس وچ منکھی آزادی مدھے، مدھولے تے بیٹھلے میل دے تھاں دی گل جیس بھروس ڈھنگ نال ہوئی اے، اوہدی دوج کسے ہور زبان دے ادب وچ گھٹ ملدی اے۔ کسے وی زبان دے ادب دا کلاسیکی دور اوہدا ڈھلا سرمایہ ہوندا اے۔ نال ای زبان دے ادب دے ڈھلے سہجاء متھے جاندے نیں۔ کلاسیکی شاعراں ولوں رکھیاں بیہناں اتے ٹرکے گروں آون والے شاعر تے لکھاری گل نوں اگے ودھاوندے نیں۔ ڈھ قدیم توں ای منکھی تھاں دی بحث جگت ادب دا حصہ بن دی آئی اے۔ ادب اچ تائیں ایس بحث نوں اگے ودھا رہیا اے۔ پنجابی ادب وچ ایہہ موضوع پنجابی دے پہلے باقاعدہ شاعر بابا فرید گنج شکر ہوراں دی شاعری وچ بھروس ڈھنگ لہدا اے۔ آکھیا جاسکدا اے کہ پنجابی ادب نوں ایہہ جگت وچا رگڑھتی وچ ملیا۔ کلاسیکی دور دے پنجابی صوفی شاعر ایس نوں اپنایا تے اگے ودھایا۔

پروفیسر کشن سنگھ موجب:

”پنجابی سلیکھ وچ سبھ نالوں پہلاں آزادی دے پیتڑے دی بیہنہ قرآن شریف توں پرینالین والی صوفی لہرنے رکھی۔ ایہہ بیہنہ اسلامی ریت وچ رکھی گئی۔ ایس ریت وچ اوہ بالغ وی ہو گئی۔ ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ گروں آئے پنجاب دے سارے صوفی فرید وانگوں ای پنچے ہوئے سن پر ایس دا ایہہ مطلب ضرور اے کہ فیوڈل دے ہتی ہوئے اسلام دے برخلاف، قرآن تے اسلام دا مطلب بندے دی آزادی ولوں کڈھن والے پنجاب وچ موجود سن۔ اوہناں نے پنجاب دی دھرتی اُتے بندے دی آزادی لئی جنگ دا پڑ بنھیا۔ اسلام دے دائرے وچ، قابض نظام دے نظریے باز قاضی نوں زندگی دی ساری جُہ وچ گھوڑا نہیں پھیرن دتا۔“ (1)

دنیا وچ پہلاں مادر سری نظام پرچلت سی۔ زرعی نظام آون نال انسان شکار دی مجبوری توں نکلیا تے واہی بیجی نال حیاتی دا گیٹر گڑن لگا۔ جنگلاں وچ شکار دی بھال وچ بھون دی تھاں انسان نے دریاواں دے کنڈھیاں تے وستیاں وسائیاں جیہیں نال روز دیہاڑی کم کاردا تک نقشہ بدل گیا۔ شکار دے دور توں بعد جدوں دنیا وچ پدر سری نظام پکیرا ہویا تاں سوانیاں دیاں محرمیاں تے اوہناں نال واپرن والے دھروادب داسد یوی موضوع بن گئے۔ پدری نظام رائج ہوون توں پہلاں سوانی ٹمردی موہرن سی۔ علی عباس جلاپوری ہوراں دے بقول:

”قدیم مادری نظام معاشرہ میں عورت قبیلے کا محور سمجھی جاتی تھی۔ بچے باپ کے نام سے نہیں ماں کے نام سے پہچانے جاتے تھے اور ماں ہی کے وارث ہوتے تھے۔ عمل تولید میں عورت ہی کو کلیدی اہمیت دی جاتی تھی۔ مرد کو عورت سے جنسی تمتع کرنے کا کوئی حق حاصل نہیں تھا اور وہ عورت کی خدمت کر کے ہی اس سے فیض یاب ہو سکتا تھا۔“ (2)

پدری نظام آون نال جدوں زنانی محکوم ہوئی نال ای او ہدا درجہ گھٹیا تے اوہ ماڑیاں وچ گئی۔ زنانی جیہڑی ٹبردی موہرن سی، ”پیردی جتی“ بن گئی۔ اوہدی ہوندنوں اوہند وچ بدلن کچھے خورے اوہ مرد پردھان سوچ سی، جیس اک لمبا چرسوانی دی حاکی سہی۔ ویسی حالات سوانی دے ورو دھ ہوئے تاں ادب تے ادیب دی ذمے داری ہو وودھ گئی، کیوں بے اوہ دھولے طبقیوں دانما سندہ ہوندا اے۔ برصغیر وچ مذہبی، سماجی تے ریتل رنگارنگی پاروں مڈھ قدیم توں ای گل بات دی ڈھیر گھلھ رہی اے۔ ایستھوں دے واسیاں وچ بہوں کچھی سچ (Plural truth claim) نوں سمجھن تے منن داسٹھا تاریخی سچائی اے۔ بدل دے ویسی حالات دی گل پنجابی ادب وچ انج اگے ودھی کہ صوفیاں نے اپنے آپ نوں مظلوم تے محکوم سوانی دی تھاں رکھ کے گل چھوہی۔ پنجاب دے صوفی بہت پڑھے، گڑھے تے دھرتی نال جُورے لوک سن۔ سوانی لہجے وچ گل کرنا یاں سوانیاں نال سمبندھت وچاراں تے کارجاں نوں علامتی روپ وچ ہر گل لئی ورتنا اوہناں دا سچیت آہری۔ ایس سبھا دی عینہہ بابا فرید ہوراں کول ای دھریندی دسدی اے۔ اگلے جہان دی تیاری، بندے نوں سدھے راہ تے رکھن تے اوہدی ہوند دا مقصد سمجھاو لئی بابا فرید جی ولوں ورتیجے استعارے، رمزوں تے علامتاں سوانی واد نال لدیاں پنپیاں نیں۔ سوانی دا کچھ پورن دا جو سبھا بابا جی دی شاعری وچ دسد اجدے کچھے نفسیاتی کارن بالپنے وچ بیودی چھاں توں وانجھے جاوون کر کے ماں دی نیڑتاوی ہو سکدی اے۔ بیودے چلانے مگروں تربیت دی ساری ذمے داری ماں نے نبھائی۔ قاضی جاوید ہوراں ایس گل نوں انج بیان کیتا اے:

”پنجاب وچ چشتیہ روایت دا نمایاں اظہار بابا فرید الدین مسعود گنج شکر دی صورت وچ ہو یا، جو 1175ء وچ ملتان دے کول کوٹھیوال دے قصبے وچ پیدا ہوئے سن۔ کوٹھیوال وچ اوہناں دے والد بابا جمال الدین سلیمان، شہاب الدین غوری دے زمانے وچ قصبے دے قاضی مقرر ہوئے سن۔ عین جوانی وچ

اوہناں دا انتقال ہو گیا۔ ایس لئی بابا فرید دی تربیت اوہناں دی والدہ قریشم خاتون ہوراں کیتی۔ اتھے ایہہ گل کرن جوگی اے کہ بہتے چشتی بزرگاں دی تربیت وچ اوہناں دیاں ماواں نے اہم کردار ادا کیتا۔ چشتی انداز دی شخصیت دے بناون وچ ایہہ اک اچھا پکھ اے، کیوں جے محبت، انسان دوستی، اعتدال پسندی، موسیقی تے دو جے فنون لطیفہ نال لگاؤ چشتی بزرگاں دے اگھڑویں گن نیں، جیہڑے سوانیاں دی پرورش دا سٹان نیں۔“ (3)

آکھیا جاسکدا اے کہ سوانی لہجے وچ گل کرن یا سوانیاں سبندھی جذبے تے سوچ نوں بیان وچ بابا فرید ہوراں نوں ماں دی تربیت نے بہت بھرواں کردار ادا کیتا۔ بابا فرید دے کجھ چونیوں شلوکاں ول اک تراویں جھات انج دسدی اے۔

جت دہاڑے دھن وری، ساہے لئے لکھاء
ملک جو کنیں سُنیدا، مونہہ دکھالے آء (4)

ایس شلوک وچ بابا جی نے لوکاں نوں موت یاں موت توں بعد والی حیات یعنی اگلے جہان لئی تیار کرن دی کوشش کیتی اے۔ موت ورگے ڈراونے موضوع دے بیان یاں وضاحت لئی اوہناں ولوں لفظالی دی چون اک سوانی دے دواہک سا نگیاں دے بیان نال لدی پئی اے۔ محمد آصف خاں ہوراں موجب:

”دھن دے معنی سوانی تے وری دے معنی ویاہی گئی تے سانگے دے معنی ویاہ دی تاریخ اے۔“ (5)

سوال ایہہ اٹھدا اے کہ کیہ موت صرف سوانی نوں آونی اے؟ مرداں نے موت دا مونہہ نہیں ویکھنا؟ ایہہ سوکھاتے سدھا جواب یاں وضاحت ایہہ اے کہ موت دا خوف یاں موت دی حقیقت تاں مرد زانی دوہاں لئی برابر اے پر بابا فرید زانی ولوں ہو کے بولے نیں تے انج ایہہ سنیہا دتا اے کہ میں ماڑے تے پینے دے نال آں۔ میں اوہدے ڈرتے خوف دی چتر کاری کراں گا جیہدی کوئی آواز نہیں۔ بابا فرید نے اجیہیا مہاڑنھیا جیہڑا پنجابی ادب وچ سد یوی پردھان وچار بن گیا۔ بابا فرید توں مگر لی لگ بھگ اٹھ سو دورھیاں دی کلاسیکی پنجابی شعری ریت وچ شاعر ایس وچار دی پالنا کر دے دکھالی دیندے نیں۔ بابا فرید ہوراں اک جی دی حیاتی دے پڑا بیان کرن لئی سوانی دی حیاتی نوں ہی معیار بنایا۔ لکھدے نیں:

جند ووہٹی مرن ورا لے جاسی پرنا
آپن ہتھیں جوں کے، کیں گل لگے دھاء (6)

اوہناں موجب موت اٹل سچائی اے جیہڑی اک متھے دن تے واپرنی ہی واپرنی اے پراڈے اوکھے تے دکھ
دایک موضوع نوں بیان کرن لئی لفظالی تے رمزاں دی نفاست سوانی دی حیاتی دے سبھ توں وڈے تے اہم پڑا یعنی ویاہ
نوں اولھانا کے بولے۔ رب تے جی دے سانگے نوں بیان لئی وی بابا جی نے اک مرد تے سوانی دے آپسی جذبیاں نوں
گل بات وچ لیا کے گل کہیتی اے۔ بابا جی دے شعر باہلا کر کے اپنے آپ نوں خطاب توں شروع ہوندے نیں تے انج گل ہو
ڈونکھی ہو جاندی اے۔ خطاب اپنے آپ نوں کرنا تے متاں یاں گلاں اوہ جیہڑیاں سچے طور تے اک جوان تے ویاہون
جوگ گڑی لئی مخصوص سمجھیاں جانیاں نیں۔ ازل توں ای رب تے جی وچکار سا نگانا دیا دے ہر ادب دا موضوع رہیا اے۔
ایس سانگے نوں من کچھواں تے رنگا رنگ بنا کے بیان وچ پنجابی صوفی شاعراں ورگا کمال کسے نوں گھٹ ای نصیب ہو یا
اے۔ شلوک وچ بابا جی دا بندے نوں اپنے روز دیہاڑی دے رتھو یاں وچ سچیت رہن لئی درتیا رنگ نمایاں اے۔ لکھدے
نیں:

فریدا جے جاناں تل تھورڑے، سنبھل بک بھری
جے جاناں شوہ نڈھڑا، تھوڑا مان کری (7)

باہلے شلوکاں وانگ فریدا اپنے آپ نوں ای مخاطب نیں پراک سوانی داروپ وٹا کے۔ شلوک دی پرچلت تشریح
یاں وضاحت بہت سدھی سادی اے کہ حیاتی دے دینہہ گنے متھے نیں جیہناں نوں اجائیں نہیں کرنا چاہیدا سگوں سنبھل
کے دھیان نال گزارنا چاہیدا اے، دو جے مصرعے وچ ورتیاں جیساں شوہ تے نڈھڑے دیاں اصطلاحواں گوہ گوجریاں
نیں۔ انسان نوں دنیا اتے گھلن دا رتی مقصد صوفیاں لاگے رب دی پچھان اے۔ بابا فرید نے آپ نوں اک بالڑی بنا
کے شوہ یعنی رب دی پچھان ول کہ جے شوہ نڈھڑا اے تاں سچیت رہن دی لوڑ اے۔ سماج سدھارتے آپ سدھار دے
آفاقی سنہیے نوں اک وواہک سانگے نال جوڑ کے بہت سوہنا رنگ بھریا اے۔ پہلاں جیون دی تھوڑ چری تے ساہواں دی
بے وساہی ول تیل تھورڑے، آکھ کے اشارہ کیتا۔ نال دی نال جیس کاں ایہہ تیل جوڑے جارہے نیں۔ اوہدے سبھاء دا چیتا
کرایا اے کہ اوہ نڈھڑا یعنی بے پرواہ اے۔ اک ہو شلوک وچ لکھدے نیں:

ایہہ پرم پیالہ کھسم کا، جیں بھاوے تیں دے (8)

موضوع رب تے جی وچکار سا نگا ای اے پر رب دی ذات لئی شبد اں دی چون دھیان جوگ اے۔ سردار محمد خاں تے تنویر بخاری ہوراں لفظ کھسم دے معنی بیان کیتے نیں:

”کھسم (ند)۔ 1۔ گھر والا۔ مالک۔ پتی = گھر و۔ 2۔ پریشور = سائیں۔ 3۔

حمایتی۔ سرپرست“ (9)

”کھسم: (ند) (1) مالک (2) کھسم، خاوند، شوہر، پتی“ (10)

بابا فرید نے ازلی سچائی دی تائید کیتی اے کہ رب دے حکموں باہر پترو وی نہیں بل سکدا پر گل کرن لئی لفظالی تے استعاریاں دی چون اک سوانی دوالے ہی گھمدی اے۔ سردار محمد خاں ہوراں ولوں دے گئے معنیاں وچوں کھسم دا مطلب پریشور یعنی رب وی اے۔ ایس لفظ دے معنی گھلن نال گل ہوروی نتر گئی کہ بابا جی دا اشارہ کدھرا اے۔ ایہہ سدھاسادہ تے پرچلت پنجابی شبد بہت زیادہ معنوی اہمیت رکھدا اے۔ شریف کنجاہی ہوریں بابا جی ولوں ورتے ایس شبد دی وضاحت انج کر دے نیں:

”رب توں علاوہ پروردگار نوں سائیں وی آکھیا اے تے، صاحب وی آکھیا اے۔ کھسم تے کنت (کونت) یعنی خاوند وی آکھیا اے تے ستویں صدی ہجری والے اوس پنجاب وچ جیس وچ ملتان تے پاک پتی ونڈ وچ باوا ہوراں دا ڈیرہ رہیا اے، ایہہ لفظ اپنی اک پچھان رکھدے سن تے ایسے کر کے ورتے گئے جے لوکاں نوں نکتہ جانن وچ دشواری نہ ہووے۔ اوہ دورانج دے جنے جنانی دی برابری دے نعرے والا دور نہیں سی، مرددی بالادستی والا دور سی“ (11)

پریم دی دولت ہر جی دا نصیب نہیں ہوندی۔ ایہہ مالک یاں رب دی چون اے جیس نوں ایس جوگ سمجھے عطا کرے۔ صوفیاں موجب پریم نوں ای کائنات دی اُنج دا کارن منیا جاندا اے۔ بابا فرید توں ٹرن والی ایہہ وچا ردھارا پنجابی کلاسیکی شعر ریت دے لگ بھگ چھیکو دی پڑا دے شاعر میاں محمد بخش ہوراں کول انج وکھالی دیندی اے:

جیہناں عشق خرید نہ کیتا، ایویں آگتے

عشتے باجھ محمد بخش، کیا آم کیا گتے (12)

جی دی اُنج دا کارن رب دی رضا لوڑنا اے۔ حیاتی دے تھوڑ چرا ہوون دی گل نوں وی فرید نے عشق مجازی

دے سانگیاں نال جوڑ کے کیتا پر گل عشق حقیقی تے آ کے ہی مکائی۔ قبر بندے نوں سد کجھ انج ماردی اے۔ لکھدے نہیں:

فریدا ننڈھی کنت نہ راویو، وڈی تھی موویوس

دھن کوکیندی گور میں، تیں شوہ نہ ملیوس (13)

قبر موجب اوہ دہائیاں دیندی رہی کہ شوہ رجھاون داویلا ننڈھڑی یعنی نکلی عمر اے پر انسان نے نہ سُنیا۔ اتھے قبر دا سدّا وی سارے انساناں نوں اے پر شلوک وچ خطاب صرف اک سوانی نوں اے یعنی سوانی نوں جی دانما سندہ منیا گیا اے۔ باقی دی ساری گل تاں اوہی اے جیہڑی بابا فرید دی تے ہور صوفی شاعراں دی شاعری وچ عام لہدی اے۔ آکھدے نہیں:

فریدا پاڑ پٹولا دھج کری، کمبلڑی پہریو

جیہنیں ویسیں شوہ ملے، سے ای ویس کریو (14)

اکھراں دی ساری کھیڈ ایس وچا ردوالے ہی اساری گئی اے کہ سوہنایاں ریشمی بنا وی کسے کم دانہیں جیہیں نال شوہ نہ رجھایا جاسکے کیوں جے ایہہ کسے نہ کسے طرح اپنی ہوند دا دکھالا اے تے پریم دی تاں نینہہ ای اپنا آپ مکاون اے۔ ریشمی بانا پاڑ کے لیراں کرتا جے شوہ موہرے تیری ہوند نظر آوے۔ اپنی ہوند مٹا کے ہی منزل مل سکدی اے۔ اوشو (گورور جنیش) ہوراں بابا فرید دے شلوکاں دی ویاکھیا کیتی تے بابا فرید دے پریم دے نظریے نوں اوہناں بہت ودھیا ڈھنگ نال کھول کے بیانیا اے۔ اوہ لکھدے نہیں:

”جس پیاردی فرید گل کر رہے نیں، اوہ اجیہا پیارا اے جتھے تسیں دو جے نوں

اپنی مالکی دے دیندے او، جتھے تسیں اپنی مرضی نال دو جے دے ناویں لگ

جاندے او، جتھے تسیں کہندے او، تیری مرضی میری مرضی۔ گھول دا تاں کوئی

سوال نہیں۔ بے شک اجیہا پیار دو جیاں دے وچکار نہیں ہوسکدا۔ اجیہا پیار دو

اکو جیہی حالت وچ (آہمو سامنے) کھلو تیاں سوچاں دے وچکار نہیں ہوسکدا۔

اجیہے پیاردی نکلی موٹی جھلک خبرے مرشد کول ملے، پوری جھلک تاں رب کول

ای لہسی۔“ (15)

ایسے وچا رنال رلداملدا وچا راک ہور شلوک وچ دکھالی دیندا اے۔ بابا جی فرماندے نہیں:

ڈھونڈیندے سہاگ گوں، تو تن کائی کور

جیہناں ناؤں سہاگنی، تیہماں جھاک نہ جھور (16)

اک گڑی نوں آکھیا اے کہ سہاگ اڈیکدیے تیرے وچ کوئی اُون، کوئی گھاٹ اے جو تیری اڈیک نہیں مکتدی۔
سہاگن تاں اوہ ہے جیہنوں کوئی جھاک، کوئی ترسیواں نہیں۔ ایس وچارنوں ویسی سہایتا وی حاصل اے۔ پنجابی دا اکھان
”نھاتی دھوتی رہ گئی، نک تے مکھی بہ گئی۔“ جہدا مطلب کسے کم دا عین پورنتا دے لاگے جا کے اپورن رہ جانا اے۔ بابا فرید
نے پنجابی ادب وچ ریت دی گڑھتی نوں پردھان کیتا تے آون والے شاعران کان سوکھ پیدا کیتی۔ جگت ادب دے مطالعے
توں ثابت ہوندا اے کہ جیہڑی زبان دے ادب وچ لوک سیانف تے دھرت ماتا نال جوت دے تہ ہون، اوہ ہی سچے
طور تے ادب دے جگت دکھالے وچ کھلوسکدا اے۔ بابا فرید نے جی تے رب وچکار مکالمے ورگے اتم موضوع نوں سچی
دیسی رنگن دتی۔

بندے نے اپنے آپ نوں ایس جوگ بناونا اے کہ اوہ مالک نوں پسند آجاوے۔ جیس طرح سہاگن دے گن
اودھے سہاگ نوں اک سچ ویاہی ول پریرت کردے نیں، انج ہی بندے دیاں کرنیاں اودھے عملاں دا ملل پا کے اوہنے
کسے بنے کنڈھے لاوندیاں نیں۔ سوانی دا ایہہ ترسیواں، ایہہ دکھ جدوں اکھراں دا بانا پاپا کے سامنے آوند اے تاں شاعری دی
کایا ای پلٹ دیندا اے، بھاریں اوہ لوک شاعری ہووے یا صوفی شاعری۔ اک گن نال ای پنجابی شاعری جگت ادب وچ
کلاسیک دیاں ونوون کیفیتاں اُتے پوری اُتردی اے۔ پنجابی صوفیاں موجب بندہ دنیا اتے آیا ہی رب نال مُر ملاپ دے
آہر کرن لئی سی۔ ایہی جی دی سچھلتا اے کہ اوہ کسے سچ نال اپنا پنڈ انبیڑ دا لیندا اے یعنی رب دی رضائوں پالیندا اے۔ ایس
پکھوں علی عباس جلاپوری ہوراں دے وچار بہت تارویں نیں۔ لکھدے نیں:

”عالمی شاعری دے مطالعے توں ایہہ گل اُگھڑ کے سامنے آوندی اے کہ دنیا
جہان دیاں قوماں دی اُچی شاعری وراگ تے تاگھ دی شاعری ہے جس وچ
شاعران نے اپنے سخن دی جدائی دے دکھ تے ملن دے شوق دے گاؤن
گائے ہن۔ کسے نے سچ ہی کہیا سی کہ ساڈے سبھ توں مٹھے تے رسیلے گیت اوہ
ہن جیہڑے سبھ توں دکھ بھرے ہن۔ سچاں دی سبک تے برہانے شاعری وچ
سوادے سچ پیدا کیتی ہے۔“ (17)

ایہناں شلوکاں دے کلاوے وچ دنیا جہان دے فلسفیانہ موضوع آجاندا ہے نیں پر گل دا بچا صرف ایہہ ہے کہ بابا

فرید ہوراں ایہناں موضوعاں دے بیان لئی سوانی تے اوس دی حیاتی نال سمبندھت جذبیاں تے سانگیاں نوں اہمیت دتی۔ ایہہ سنہیا دتا کہ ایہہ اک مضبوط تے ڈونگھا استعارہ اے جیسں راہیں کائنات دی اُتچ دا مقصد کھوجیا جاسکدا اے۔ بابا فرید سے دا پنجاب مشیناں نئے صنعتی ترقی توں بہت دور اک سچل واہی وان وسیب سی جیسں وچ سوانی دی سماجی حیثیت نوں مضبوط فلسفیانہ مقام دینا اوہناں دا سچیت آہری۔

حوالے

- 1- کشن سنگھ، آزاد عورت، لاہور: سچیت، 2005ء، ص 127۔
- 2- علی عباس جلاپوری، رسوم اقوام، لاہور: تخلیقات، 2010ء، ص 27۔
- 3- جاوید، قاضی، پنجاب دی صوفیانہ روایت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1993ء، ص 22
- 4- فرید، بابا، آکھیا بابا فرید نے، (مرتب) محمد آصف خاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2009ء، ص 141
- 5- محمد آصف خاں، ص 141
- 6- اوہی، ص 143
- 7- اوہی، ص 147
- 8- اوہی، ص 156
- 9- سردار محمد خاں، پنجابی اردو ڈکشنری، جلد اول، لاہور: سچل سٹوڈیوز، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2009ء، ص 1476
- 10- تنویر بخاری، پنجابی اردو لغت، لاہور: اردو سائنس بورڈ، 2000ء، ص 1236
- 11- شریف کنجاہی، ’شیخ فرید دی شاعری بارے کجھ گلاں‘، سانجھ وچار، (مرتب) سعید بھٹا، لاہور: اے۔ ایچ۔ پیبلشرز، 1997ء، ص 395
- 12- محمد بخش، میاں، سیف الملوک، (مرتب) اقبال صلاح الدین، لاہور: عزیز پبلشرز، 1996ء، ص 35۔
- 13- محمد آصف خاں، ص 199
- 14- اوہی، ص 252
- 15- اوشو، بولے لے شیخ فرید پیارے اللہ لگے، لاہور: سچیت، 2003ء، ص 15

- 16 محمد آصف خاں، ص 263
- 17 علی عباس جلاپوری، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2010ء، ص 207

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July-Dec. 2019, PP 49-58

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ ڈاکٹر محمد ریاض شاہد

رانا عبدالقادر خاں دی شاعری**Abstract**

In the poetic world, Milli (National) Version is one of the important aspect. In Punjabi poetry most of the poet addresses the soil of Punjabi rather than the Millat and Nation. Rana Abdul Qadir is an important name of twentieth century in Punjabi poets. He made a vital contribution in respect of subjective vastness. One of his important poetic subject is Millat and Nation. This article will through light on the Milli and National poetry and its importance in Punjabi poetry and history of Punjabi literature. This article is also important for the students of Punjabi literature, so that they can know the importance of Rana Abdul Qadir's personality and poetry.

پنجابی زبان دے بھنڈار وچ ون سونے موتی اپنیاں علمی تے ادبی فکراں دی اُچیاں پاروں ڈلھکاں پے مار دے
نیں۔ شاعری دا میدان ہووے یا نثر دا، پنجابی پیاریاں ہر قدم تے ماں بولی دی سیوا دا حق ادا کرن وچ کتر نہیں چھڈی۔
بھاگاں والے لکھاری نہیں جیہناں قیام پاکستان توں فوری بعد مادری زبان وچ لکھن لکھان دا مڈھ بھنھیا۔ اوس دور وچ

☆ ایسوی ایٹ پروفیسر (ریٹائرڈ)، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، فیصل آباد

بھرویں مشاعرے ہوندے سن، ادبی محفلاں وی بھرویاں سن پرکلام نوں سانبھن تے چھاپن دا ایڈا رواج نہیں سی۔ ایس دا نقصان ایہہ ہویا جے کئیاں ای ادبی ہستیاں اکھوں اوہلے ہو گئیاں۔ اوہناں دے وصال مگروں کئیاں لکھاریاں دا کلام بے دھیانی پاروں ضائع ہو گیا۔ اجیہیاں ہستیاں وچوں اک شخصیت رانا عبدالقادر خاں نیں جہناں دا جنم ڈھوگری ضلع جالندھر مشرقی پنجاب وچ ہویا۔ ہن ایہہ پنڈت تحصیل آدم پور ضلع جالندھر وچ شامل اے۔ ڈھوگری دے آسے پاسے کجھ پنڈاں دے ناں ایہہ نیں: بلند پور، نور پور، راؤ والی، شنگوال، جھنڈ، سنگھرا، نشان گڑھ، سرمست پواہ تے نوگڑہ وغیرہ۔ ڈھوگری جالندھر توں 10 کلومیٹر شمال ول تے آدم پور توں 8 کلومیٹر جنوب ول واقع اے۔ ایتھے ریلوے سٹیشن وی موجود اے۔ اوہناں دے وڈے ہندو راجپوت سن۔ اوہناں دا شجرہ راجہ کلونت گوت منج نال جاملدا اے۔

”راجہ کلونت دا پتر راؤ چاند خاں مسلمان ہویا۔ اگے اوس خاندان نے مذہبی تے

دینی حوالے نال ڈھیر کم کیتا۔ رانا عبدالقادر خاں ویہویں صدی دے پہلے

دھاکے وچ پیدا ہوئے۔“ (1)

راؤ عبدالقادر خاں دے پیو داناں راؤ عمر بخش، عمر بخش دے پیو داناں راؤ الہی بخش سی۔ الہی بخش دے راؤ سوار خاں دی اولاد سن۔ واہی بیٹی تے کار و بیہار نال جڑیا ایہہ خاندان 1947ء وچ ہجرت کر کے پاکستان دے مشہور شہر لاکھ پور وچ آن کے آباد ہویا۔ فیصل آباد توں جا کے اوہ کجھ عرصہ میر پور خاص صوبہ سندھ وچ وی رہے۔ راؤ عبدالقادر خاں دا ویاہ پاکستان بنن توں پہلے ای ہو گیا سی۔ اوہناں دیاں پنج دھیاں تے پنج پتر سن۔ پتر اں دے ناں رانا عبدالسلام، رانا محمد اکرام، رانا محمد اشرف، رانا محمد خاں تے رانا احمد خاں نیں۔ پنجابی دا بچیا کھچیا کلام اوہناں دے پتر احمد خاں ہوراں کولوں ملیا اے۔ رانا احمد خاں (پیدائش 28-4-46) اپنے والد صاحب دے سماجی کماں کاراں، مذہبی محفلاں تے اوہناں دی دین نال لگن دیاں گلاں باتاں سناندے نہیں تھکدے۔ فیصل آباد وچ رانا عبدالقادر خاں دا مسکن وصال تیک مکان نمبر 201 گلی نمبر 3 غوثیہ سٹریٹ محمد پورہ فیصل آباد وچ رہیا۔ رانا عبدالقادر چنگے اخلاق تے کردار دے مالک سن۔ مقامی مسجد وچ پنج وقت نماز ادا کردے۔ ایس توں وکھ جامع مسجد محمدی رضوی محلہ محمد پورہ وچ ہوون والیاں محفلاں وچ ودھ چڑھ کے حصہ لیندے۔ مسجد دی دل کھول کے سیوا کردے۔ جد کوئی وڈا جلسہ ہوندا تاں اشتہاراں اُتے رانا عبدالقادر خاں داناں بڑا اُچھا کر کے چھاپیا جاندا۔ رانا

عبدالقادر خاں ہوراں بغداد، کربلا معلیٰ تے بیت المقدس دی زیارت وی کیتی۔ دو واری حج دی سعادت حاصل کیتی۔ مقدس مقاموں دیاں زیارتاں پاروں اوہناں دی لگن دینی تے سماجی کماں ول زیادہ ہو گئی۔ اوس دور وچ راشن ڈپو توں کنک تے باقی چیزاں ملدیاں سن۔

”آپ اپنے محلے تے آسے پاسے دے لوکاں دے راشن کارڈ بڑی دلچسپی نال بناندے رہے۔ لائل پور دی صفائی ستھرائی بارے وی آپ انتظامیہ نال میٹنگاں کردے جس دے بہتر نتیجے برآمد ہوندے رہے۔ رانا عبدالقادر خاں شروع وچ حقہ پین دے عادی سن پر انتقال توں بہت پہلے حقہ پینا چھڈ دتا۔ آپ دادھیان سماجی تے اصلاحی کماں ول زیادہ توں زیادہ رہیا۔“ (2)

رانا عبدالقادر کئی واری اپنے گھر وچ وی ادبی محفلاں داسر بندھ کر دے رہے۔ نال نال نعتیہ محفلاں دا وی کرواندے سن۔ سردار حسین سردار، اعظم چشتی، صائم چشتی، اکبر ساقی، اختر علی اختر تے عبدالغفور شاہین ورگے بزرگ شاعر ادیب رانا عبدالقادر نوں ملن واسطے گھر آندے۔ شاعراں دے آؤن نال گھر وچ چنگی رونق شوق لگ جاندی۔ رانا عبدالقادر پاکستان آن کے کیمیکل ڈاکارو بار کیتا۔ فیرگار منٹس ڈاکم شروع وی کیتا۔ ہن وی ایہناں دی اولاد ڈاکار منٹس دے کم نال جڑی ہوئی اے۔ رانا عبدالقادر خاں سلسلہ قادر یہ وچ بیعت سن۔

”آپ پہلے مولانا فضل محمد پنڈ مہد پور جالندھر دے بیعت سن۔ پاکستان وچ آن کے آپ نے سید محمد طاہر علاؤ الدین القادری گیلانی (مزار گریں ٹاؤن لاہور) نال روحانی سلسلہ جوڑ لیا۔“ (3)

راناجی نوں پیراں فقیراں تے اللہ تعالیٰ دے ولیاں نال ڈھیر عقیدت سی۔ اوہ اپنی جیب وچوں درباراں دی تعمیر واسطے رقم خرچ کر دے رہے۔ لاہور وچ دربار ابوالمعالی دے باہر رانا عبدالقادر دے ناں دی تختی لگی ہوئی اے۔ رانا عبدالقادر خاں دا وصال یکم ستمبر 1999ء بروز بدھ محمد پورہ وچ امی ہو یا۔ مرن توں پہلے اوہناں وضو کیتا تے اپنی جان اللہ تعالیٰ دے سپرد کردتی۔ جسد خاکی رانا جی دی اپنی بنوائی مسیت جامعہ قادر یہ نوشیہ واقع کوکیاں والا جمیل پارک دے احاطے وچ دفن کیتا گیا۔

(راقم نوں قبر دی زیارت دا موقع ملیا اے) اوہناں دی قبر تے رانا عبدالقادر قادری المعروف بابا رانا ولد عمر بخش لکھیا ہو یا اے۔ رانا عبدالقادر خاں دا پنجابی زبان وچ ڈھیر کلام سی۔ ویلا لنگھن دے نال نال کجھ کلام اگے چکھے ہو گیا۔ کجھ یاراں دوستاں دے ہتھے چڑھ گیا۔ اوہناں یاراں دوستاں وی کوئی سانجھ توں کم نہیں لیا۔ نتیجہ ایہہ ہو یا کہ بہت سارا کلام لکھت وچ آون دے باوجود سانجھا نہ گیا جیہڑا کلام پڑھیا جاسکدا اے اوہ حمد، نعت، منقبت، سلام، جنگی تے اصلاحی نظماں تے مشتمل اے۔ رانا عبدالقادر خاں ہوراں نعت نوں وکھ وکھ صفحاں وچ لکھیا اے۔ سچی سرکار دی صفت ثناء کردیاں کدے اوہناں نظم دا رنگ اختیار کیتا تے کدے چومصرعے دا۔ ساری گل محبت تے عقیدت دی اے۔ نبی پاک دے ذکر نال عبدالقادر ہوراں دی لگن دا اک انداز ویکھو۔ حضور پاک دی ولادت باسعادت دا تذکرہ کردیاں لکھدے نیں:

اکو ذات سی خفی خزانیاں وچ کسے شے دا نام نشان نہیں سی
 سورج چند تارے ہوا اگ پانی شجر حجر تے زمیں آسمان نہیں سی
 نہ دانہ، چرند، پرند پیسی حور و ملک اور جن و انسان نہیں سی
 کالے گورے اور موت حیات نہیں سی کتے دوزخ اور باغ جنان نہیں سی
 نہ طبع نہ لالچ نہ ہوس کوئی لین دین دا کوئی امکان نہیں سی
 اک اللہ اکلا سی ذات واحد کرنے والا کوئی حمد بیان نہیں سی
 آئی حُب تاں اپنے نور وچوں پیدا سوہنے محمد دا نور کیتا
 لے کے تحت الٹرا انتر توں عرش تائیں کائنات دا کل ظہور کیتا
 چند ویکھ کے لوکان نے عید کیتی ملیں سوہنیا ساڈی وی عید ہووے
 جیہڑا حُب حبیب تھیں بغض رکھے اوہ مردود شریر پلید ہووے (4)

رانا عبدالقادر ہوراں صحابہ کرام دی مدح وچ پیش آون والے حالات و واقعات نوں وی بڑی شان و شوکت نال بیان کیتا اے۔ خاص طور تے اوہناں حضرت عمر فاروق دے مزاج، اخلاقیات تے فتوحات دا ذکر بڑے پیار پریم نال کیتا اے:

نان جو یں تے کرے گزران دلبر بھکھے پیاسیاں دا غنوار ڈٹھا
 سند یافتہ بردا سادات دا اے اہل بیت دا جاں نثار ڈٹھا
 گج وچ کے کعبے وچ بانگ دتی دین احمدی دا مسلمان ڈٹھا
 عبدالقادر اوہناں تے جاں صدقے تے جہناں اکھیاں رب دایار ڈٹھا (5)

ظلم تے جبر دیاں طاقتاں اگے جے کسے قوم نے سینہ ڈاہ کے مقابلہ کیتا اے تاں ایہہ توفیق سچے سائیں نے
 مسلماناں نوں ای بخشی اے۔ اسلامی سپہ سالاراں نہ دن دیکھیا، نہ رات، اٹھے پہرا پنیاں جتاں دا سلسلہ برقرار رکھیا:

ہوواں صدقے محمد دے رب اُتوں بے حد احسان جتیا ای
 اپنے نور دے وچوں تفریق کر کے خاص الخاص محبوب بنایا ای
 پھیر زمیں آسمان اور کل عالم اوہدے واسطے جگت بنایا ای
 ہوواں صدقے محمد دے رب اُتوں بے حد احسان جتیا ای (6)

عبدالقادر ہوواں اپنی حیاتی وچ دو وار حج وی کیتے پر پیارے آقا حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ دے دربار حاضر ہون
 دی سک اوہناں دے من وچ مسلسل ہلارے لیددی رہی۔ رحیم بخش ناں دا اک جانن والا حج واسطے جاؤن لگا تاں رانا
 عبدالقادر ہوواں چٹھی دے انداز وچ نبی پاک ﷺ نال اپنی عقیدت تے جذبیاں دا حال انج بیان کیتا:

رحیم بخش مدینے نوں چلیا ایں در مصطفیٰ میرا سلام کہہ دئیں
 عبدالقادر دے باطن نوں پاک کر کے آقا تیرا ہی ہووے قیام کہہ دئیں (7)

اسلامی تاریخ وچ کربلا دا خونیں معرکہ اپنی مثال آپ اے۔ حق تے باطل دی ٹکرازاں توں جاری اے۔ باطل
 اقتدار واسطے ہتھ پیر ماردا اے۔ باطل قوتاں نوں وقتی طور تے کامیابی وی حاصل ہو جاندی اے پر سچ فیر سچ ہوندا اے۔ حق
 تے سچ دا جھنڈا ہمیش اُچار ہندا اے تے انشاء اللہ اگے وی اُچار ہووے گا۔ حضرت امام حسین کربلا دے مقام تے اپنی تے
 اپنے خاندان دی جیہڑی قربانی دتی تے حق سچ دا جھنڈا اُچار رکھیا، اوس جلیل القدر امام نوں خراج تحسین پیش کردیاں رانا
 عبدالقادر لکھدے نیں:

اسمعیلؑ نے جیہدی بنیاد رکھی سیدؑ اوس تے محل اُسار دتا
 جد نبیاں دے خون حمیت دا رنگ ابن علی نے صاف نکھار دتا
 ہر اک سنگ بنیاد محمدیؑ تھیں قلعہ محکم مضبوط حصار دتا
 کان احمدی دے سچے موتیاں تھیں سید پاک نے بنھ مینار دتا (8)

عبدالقادر ہوراں نے بہت ساریاں نظماں 1965ء دی جنگ دے پس منظر پیٹھ لکھیاں۔ ایہناں نظماں وچ
 عبدالقادر ہوراں پاکستانی فوج دی بہادری تے عظمت دے گن گائے نیں۔ اوہناں ہندوواں دیاں چالاں تے چالاکیاں
 نوں وی اُچھا کر کے پیش کیتا۔ 1965ء دی جنگ دے دوران پاکستانی قوم جاگ رہی سی۔ ہر فرد ملک دی محبت وچ سرشار
 دسداسی۔ قوم دے حوصلے بلند سن تے فوج دی بہادری تے دلیری مونہوں بولدی سی۔ ایس جنگ دے دوران ہر شہری اپنے
 طور تے اپنی تھوڑی قوم دے جذبے نوں اُبھار رہی سی۔ عبدالقادر اک پختہ خیال تے فکر دے شاعر سن۔ اوہناں دے قلم
 وچوں پاک فوج دا حوصلہ ودھاوون واسطے کجھ اجیے اکھر نکلے:

مومن بمب بنھ کے پیندا کافراں تے نقشہ بدلدا عدم وجود دے وچ
 بحری بری فضائیہ دا شہنشاہ ہے پختہ صوم صلوة درود دے وچ
 ریزہ ریزہ پہاڑ ہو جاوون ڈردے تاثیر ایہہ قرآن دی اے
 پی کے زہر ہلاہل نوں ہضم کردا مسلمان نوں طاقت ایمان دی اے (9)

اک مسلمان دی نظر وچ شہادت توں ودھ کے کوئی وڈی شے نہیں۔ ہر مسلمان سچے رب دے حکم تے اسلام دی
 سر بلندی لئی اپنی جان وار دیون دی خواہش رکھدا اے۔ ایہو جذبہ عبدالقادر دی شاعری وچ دسدالے۔ لکھدے نیں:

اُٹھ جاگ شیرا پر بت چیر جا توں تیرا گھوڑا سمندروں پار ہووے
 ایسا کھل کر لے لوہے لٹھ بن جا تیری کفر تے چڑھی یلغار ہووے
 کردے کفر دا قافیہ تنگ اینا چوہاں پاسیاں توں مارو مار ہووے
 عبدالقادر اسوار غلام ہووے پھڑی صدر دے ہتھ مہار ہووے (10)

حق باطل دامعزکہ ہووے تاں مسلمان حق دی خاطر اپنی جان قربان کرن توں گھٹ کوئی سودا نہیں کردا۔ عبدالقادر
خاں اچیے مسلمان سپاہیاں دی شان بیان کردیاں لکھیا اے:

کیہڑی قوم نوں لالہ لاکاریا توں جینے دنیا دی طاقت ازمانی ہوئی اے
ایس قوم دی آن دا رب راکھا تیری عقل کتھے چکرائی ہوئی اے
مسلمان دا رب نال ہو یا سودا جیہدی رب نے سند بنائی ہوئی اے
ایہناں رب دے راہ تے جان دینی جنت رب توں بچ کرائی ہوئی اے (11)
اک نظم وچ ہندو فوج دی پست حالت تے اظہار خیال کردیاں عبدالقادر ہوریں لکھدے نیں:

حال حال اوئے پھٹھڑا بوہڑ چھیتی ہندوستان والی بیڑی ہری جاندی
شیراں مرد مجاہداں غازیاں دی پاکستان ولوں فوج چڑھی جاندی
ہوندا مرد میدان وچ آپ آوند، لالہ یار کردا ساڈے میلیاں نوں
شیر گھرے دل سنڈھے کوئی چھیڑا نہیں بھج دتا توں بھیدیاں دے لیلیاں نوں
باز آ مہاشیا باز آ جا تیری جد جھورو ایہناں ویلیاں نوں
غازی سبق دینا چنگا جان دے نیں مار دینی مکار دے چیلیاں نوں (12)

ایہناں دیاں نظماں وچ ملی تے قومی رنگ دکھائی دیندا اے۔ ایہناں وچ پاک فوج نال انتاں دی محبت تے
وطن دی خاطر جان قربان کرن دا جذبہ پُرجوش اے۔ ملی ترانے دے ایہناں بولاں وچ اک فوجی دی جوان بیوی دا کردار
دکھاندیاں لکھدے نیں:

میرا کریں نہ فکر جند گالاں گی
تیرے سہریاں دی میں لچ پالاں گی (13)

رانا عبدالقادر خاں ہوراں کشمیر دی آزادی بارے وی اپنے شعراں وچ کھل ڈلھ کے اظہار کیتا۔ کشمیر ساڈی آن
تے شان دا استعارہ اے۔ کشمیر دے بغیر پاک وطن ناقصہ ادھورا اے۔ ایسے جذبے نوں مکھ رکھدیاں رانا عبدالقادر ہوراں

کشمیر دی آزادی واسطے گج وچ کے گل کیتی۔ لکھدے نیں:

ہر پاسے چمکاں پیندیاں نیں اج حیدر دی شمشیر دیاں
 اج لے آئیاں رنگ فریاداں مظلوماں کشمیر دیاں
 ہن غازیاں میریاں ظالم تے جابر توں بدلہ لینا ایں
 کشمیر اساڈا لالیاں نوں ہتھ جوڑ کے دینا پینا ایں
 حیدر دے شیراں اگے کد اڑ سکدی بھارتی سینا ایں
 دہلانڈیاں ہیں پہاڑاں نوں گونجاں نعرہ تکبیر دیاں
 کشمیر ہے حق کشمیریاں دا ایہہ اوہناں نوں دلوانا ایں
 کشمیر تے ساڈی منزل نہیں اسماں دلی دے وچ جانا ایں (14)

پاکستان دی آزادی دا سورج ایویں نہیں چڑھیا۔ لکھاں قربانیاں دے بعد مسلماناں واسطے نواں ملک وجود وچ
 آیا۔ رانا عبدالقادر خاں ہوراں اپنے قلم راہیں کجھ تواریخی شواہد ایس طرحاں بیان کیتے نیں۔

تاں سی چوداں اگست دی رات وچ دی لانبوبال دا آیا آزادی دادن
 عبدالقادر رکھ کے ہتھ دل تے اج میں وی منایا آزادی دا دن
 مگروں اے تائیں نہیں انگریز لہندا ایہنے نارنروددی بھکھائی ہوئی اے
 گن گن دساں مضمون پھر طول پھر جاؤ تھاں تھاں دے آگ بھڑکائی ہوئی اے
 ہندوستان دی نبض تے ہتھ اُس دا کشمیر وچ لت اڑائی ہوئی اے

خبردار ہو جا شیرا دشمنان نوں تینوں یاد کرایا آزادی دا دن (15)

پاکستان آزاد تاں ہو گیا پر جیہڑے قومی درد رکھن والے راہر تے لیڈرسن، اوہ اللہ نوں پیارے ہو گئے۔ اوہناں
 دے پچھوں کھوہ موہی دا دور ہو گیا۔ پیسے دھیلے والے ملک دی تقدیر دے آگوبن گئے۔ نچلا طبقہ محرومیاں دا شکار ہو کے اک
 پاسے پسن لگا۔ قومی درد تے ایکتا دے جذبے اک اک کر کے جواب دین لگے۔ ایجیہ حال وچ صرف شاعر دادل ای لوکائی
 دی آواز بن کے اوہناں دے زخماں لئی مرہم بنیا۔ رانا عبدالقادر ہوراں ایجیہ وگڑے حالات دی عکاسی ایہناں شعراں وچ

کردیاں لکھدے نیں:

کوئی بچھوا مِتر کوئی تنکا دھاری
وطن دے دکھاں دی میں کھولی پٹاری (16)

آزادی دے کجھ ورہیاں بعد ای معاشرتی بے چینی شروع ہو گئی۔ لوکاں پیسے دھیلے نوں اپنا دین ایمان سمجھ لیا۔
نکے وڈے دی عزت تے شفقت دے جذبے مکدے دسدے نیں۔ ملکی حالات نے معاشرے وچ اک ابتری تے بے چینی
دی کیفیت پیدا کر دتی جہدا احساس کردیاں عبدالقادر ایس ڈھنگ وچ لکھدے نیں:

پیا مکر فریب دا رفو چکر بدھ وگڑ گئی سُنے فریاد ناہیں
چوراں جھوٹھیاں دا بن گیا حامی پھرے داراں دی کریں امداد ناہیں
ہیرا پھیری چترائی نے سُر ت ماری بھل گیا سچائی دی داد ناہیں

اونچ نچ حرام حلال بھلیا جان عبداللا نیک اولاد ناہیں (17)

جتھوں تیک اوہناں دے شعری رنگ ڈھنگ دا ذکر اے، اوہ بچتہ خیال دے شاعر سن۔ کلام وچ روانی تے سادگی
سی۔ اپنی گل لوکاں تیک اپڑاؤن دا فن اوہناں نوں چنگی طرحاں آونداسی۔ رانا عبدالقادر دی خواہش ہوندی کہ اوہ اپنیاں گلاں
تے شعر دو جیاں تیک اپڑاؤن۔ ایس سلسلے وچ اوہناں دا ایہہ شعر حوالہ جوگ اے:

پنجابی دے لفظ جوڑ کے سطران چند بنائیاں

دل وچ شوق سناواں جا کے پنجابی دیاں بھائیاں (18)

ایس اکو شعرتوں رانا عبدالقادر دے مزاج، حال احوال تے فکر دا علم ہو جاندا اے کہ اوہ لوکاں نال اپنے خیال
سائجے کرن واسطے بے چین ہوندے سن۔ لوک وی رانا عبدالقادر خاں نوں مل کے خوشی تے راحت محسوس کردے سن۔ رانا
عبدالقادر خاں پرہیا وچ پٹھن والے تے اپنی گل تے پہرہ دین والے انمول فرد سن۔ اپنے وسیب وچ اوہ پیار پریت دے
پھل وٹدے رہے۔ ملی اسلامی تے رواداری دے جذبیاں نال رچیا اوہناں دا من دو جیاں واسطے خیر تے سائجے دیاں
ریتاں دا پالٹہا رہن کے رہیا۔ اوہناں اپنی شاعری راہیں امن، صلح تے آپسی بھائی چارے دی فضا قائم کرن وچ ڈھیر محنت

کیلی۔ ایہوجی جے رانا عبدالقادر خاں شہروچ اک معتبر شخصیت دے مالک دے طور تے جانے پہچانے جان دے سن۔

حوالے

- 1- ملاقات، رانا احمد خاں بیٹا رانا عبدالقادر خاں، 3 مئی 2017ء
- 2- اوہی
- 3- اوہی
- 4- قلمی مخطوطہ، صفحہ 4، 5 تے 7
- 5- اوہی، ص: 25
- 6- اوہی، ص: 30
- 7- اوہی، ص: 60
- 8- اوہی، ص: 65
- 9- اوہی، ص: 70
- 10- اوہی، ص: 71
- 11- اوہی، ص: 75
- 12- اوہی، ص: 76
- 13- اوہی، ص: 78
- 14- صائم چشتی (مرتب)، ستارے عرف رزمیہ شہ پارے، لائل پور، پنجابی بزم ادب، نومبر 1965ء، ص: 47 تا 49
- 15- اوہی، ص: 90 تا 91
- 16- اوہی، ص: 95
- 17- اوہی، ص: 98
- 18- ملاقات، رانا احمد خاں بیٹا رانا عبدالقادر خاں، 3 مئی 2017ء

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July-Dec. 2019, PP 59-64

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ ڈاکٹر انخار سلہری

لوک ادب وچ وڈیاں لاماں**Abstract**

Folk literature reflects the living style of the inhabitants of any area. All the colours of life can be seen in it. we can also see every aspect of the life of our forefathers in it. It is impossible to write the history of punjab or Pakistan without folk literature. This article throws light on wrold wars through folk literature. The writer describes that Meherrma Luck of district Jhang and Roy Jagdey Khan Kharral of Jhamra did rebellion against the British enforced recruitment. The writer at the end of the article relates that mothers, sisters and wives of the youngmen who were enforced for recruitment raised voice against this recruitment. The folk literature entails the details of this all.

لوک ادب کسے وی خطے دے رہن والیاں لوکاں دی رہتل دا ترجمان اے۔ ایہدے وچ حیاتی دے سارے رنگاں نوں ویکھیا جاسکدا اے۔ ایہدے راہیں اوس خطے دے رہن والیاں دے رسم، رواج، اوہناں دے عقیدے سگولوں انج

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی لاہور

آکھنا چاہیدا اے کہ اوہناں دی حیاتی دا ہر کچھ دسد اے۔ ایہدے وچ ووڈ کیاں دی حیاتی دے رنگ دسدے نیں۔ لوک ادب توں بغیر پنجاب سگوں انج آکھنا چاہیدا اے کہ پاکستان دی حقیقی، سیاسی تے سماجی تاریخ نہیں لکھی جاسکدی۔ پہلی تے دوجی وڈی لام وچ پنجاب دے سبھ توں ودھ جوان لڑائی لئی بھرتی ہوئے۔ پہلی وڈی لام 1914ء وچ شروع ہوئی۔ یورپ وچ جدوں ایس لام دے شعلے بھڑکے تے جنگ دی بھٹھی وچ پنجاب دے جواناں نوں سٹن لئی انگریزاں نے مقامی جاگیرداراں نال رل کے پنجاب دے پنڈاں وچوں بھرتی شروع کیتی جس دے برعکس پنجاب اندر بھرتی بندتھریک شروع ہوئی۔ اوس ویلے محرم لک نامی سورا ماجیہ پینڈ چاہ بہمن اسلام آباد احمد پور سیال تحصیل شورکوٹ ضلع جھنگ دا وسنیک سی، اوہ جبری بھرتی دے خلاف سی۔ ایس لئی اوہنے جبری بھرتی دے خلاف منصوبے بنانے شروع کردتے اوہ جتھے وی جاندا لوکاں نوں انگریزاں دے خلاف بھڑکاندا تے بھرتی ہون توں روکدا۔ بلال زبیری لکھدے نیں:

”محرم لک نے فوجی بھرتی کے خلاف پروپیگنڈا شروع کر دیا۔ جس کنویں یا چوپال پر جاتا، انگریزوں کے خلاف باتیں کیا کرتا تھا۔ لوگوں نے اس کا نام جرمن رکھ دیا اور محرم خان خود بھی اس نام پسند کرتا تھا۔ احمد پور کے ہندوؤں نے اس کی تحصیلدار سے شکایت کر دی۔ پولیس نے محرم خان کو گرفتار کر لیا۔ کسی مسلمان زمیندار کو حوصلہ نہ ہوا کہ وہ ضمانت دے کر اُسے رہا کر لیتا۔ دو ماہ کے بعد مخدوم نذر حسین قریشی رئیس حسوبیل کی سفارش پر رہا ہوا۔“ (1)

رہا ہون مگروں محرم لک نے انگریزاں تے ہندوواں دے خلاف جدوجہد کرن دا پکا فیصلہ کر لیا۔ احمد پور دے اک کسان نے اک ساہوکار کولوں دوسورویے سودتے لئے ہوئے سن۔ قرض لین پچھوں اوہ مر گیا۔ ساہوکار نے اوہدی بیوہ نوں قرض دی آڑ وچ تنگ کرنا شروع کردتا۔ اوس دی بھیڑی نیت بارے بیوہ نے ساہوکار دی شکایت محرم لک اگے لائی۔ جیہدے بارے بلال زبیری ہوری لکھدے نیں:

”بیوہ نے بات سمجھ لی اور اُلٹے قدموں محرم لک کو اس واقعہ سے آگاہ کیا۔ محرم نے اپنے ساتھیوں کو بلا لیا اور حکم دیا کہ احمد پور سے لیکر وادھو آستانہ تک دریا کے

کناروں کی ہندو آبادی کو تہس نہس کر دیا جائے۔“ (2)

ایس واقعے بارے جانکاری سانوں ایس ڈھولے راہیں ملدی اے:

محرم لک پچھلے پہر دی کھیڈ بنائی ہے

اے کیتا سوں کل اکھ او

محرم نے ماریا لیکا حدیث دا

آہدا ہے! جیہڑے پو پو دے ہو اگانہ آؤ ٹپ او

اج سربر کھتریاں نوں لٹنا ہے تے لگن نہیں دینا فلک تے جھٹ او (3)

ایسے طرح رائے احمد خان کھل دے پوترے راء جگدے خان نے لوکاں نوں بھرتی ہون توں روکیاتے آپ وی بھرتی نہ دین دارادہ کیتا۔ جدوں انگریز ڈی۔سی نوں ایس گل داپتا لگاتاں اوس نے رائے جگدے خان کو لوں پچھیا۔ انگریز افسر تے جگدے خان وچکار تکرار ہوئی۔ جگدے خان غصے وچ آگیا تے گھوڑے تے بہہ کے گھر نوں ٹر گیا۔ کئی تھاواں تے جو انان نے بھرتی ہون توں انکار کردتا تے گھبر واپنے پنڈ چھڈ کے باہر جوہاں تے ڈیریاں ول نس گئے۔ پہلی لام وچ باہر جان دا تصور نواں سی، ایس لئی لوک پریشان ہو جان دے سن، جد کہ دوجی وڈی لام جیہڑی 1939ء نوں شروع ہوئی، اوہدے شروع ہون تے لوکاں نے خوشی محسوس کیتی کیوں جے اوہ خیال کردے سن کہ اوہناں نوں غلام بناون والی قوم بحران دا شکار ہو رہی اے۔ اوس سے دے لوک گیتاں وچ ہجر، فراق تے وچھوڑا وی موجوداے۔ گوریاں دے خلاف نفرت وی لام تے گئے ہوئے ماہی دی اڈیک وچ اوہدی گھر والی جتھے گھر دے کماں کاراں وچ رُجھی رہندی، او تھے اوہنوں ہجرتے وچھوڑے دی اگ وی ساڈی رہندی تے اوہ کم کرن دے نال نال اپنے جذبیاں نوں انجیمان کردی اے:

ماہی میرا لام نوں گیا، نالے دھار کڈھاں نالے روواں (4)

اک ویاہی ہوئی ناردی ایہوسدھر ہوندی اے کہ اوہ ہر ویلے اپنے ماہی دے نال رہوے۔ بھائیں اوہنوں رکھی

سکی کھا کے گزارہ کرنا پوے۔ اوہ قسمت تے وی شا کر ہوندی اے کہ نصیب وچ لکھیا تے مل کے امی رہنا اے۔ جو یں:

چن چڑھیا ای شاماں نوں

روزی اے رب دینی

نہ جا کھاں توں لاماں نوں (5)

کسے سوانی دا جی اپنے خاوند بغیر اودر جاندا اے تے اوہ اپنے ماہی نوں سچھا دیندی اے کہ اوہ نوکری چھڈ کے
آجاوے۔ جس دا اظہار لوک گیتاں راہیں انج ہوندا اے:

چٹا! پھلاں دیاں نوکریاں

ول آ بصرے توں پرانہہ سٹ گھت نوکریاں (6)

ایس طرح جدوں ماواں لاماں تے گئے پُڑاں نوں یاد کر کے روندیاں تے اپنے دل دے ہتھوں مجبور ہو کے
جرمن سرکار نوں بددعا دیندیاں نیں:

نہ آپ آئے نہ کوئی چھٹیاں آئیاں نی

جرمن! بچہ مری کہیاں لاماں لائیاں نی (7)

جس دے نال نیونہہ لایا ہوسی، اوہ توڑ بھاون دیاں قسماں کھاندا اے پر جداوہ پراج اوہ پردیس ٹر جاندا اے تے
کلی محبوبہ اپنے عاشق دے ہجرتے وچھوڑے وچ اپنے جذبیاں دا اظہار کردی اے۔ لکھاں بھیناں اپنے ویراں دی جدائی وچ
ہنجواں دے ہار پروندیاں تے اوہناں دے خیریں پرت آؤن دیاں دعاواں کردیاں نیں۔ اوہ انج اپنے جذبیاں دا اظہار
کردیاں نیں کہ رب کرے اوہناں دے ویر خیر نال جرمن دے پلے توں بچ کے آؤن دی اطلاع دین:

مینڈا ویرا ہک واری بولیں بنگلے چوں

خیر مُر آئیاں جرمن نے حملے چوں (8)

نار جدوں اپنے گھر والے دی جدائی برداشت نہیں کر سکی۔ اوہدے ہجرتے وچھوڑے وچ کلی بہہ کے اوہنوں
یاد کردی اے تے اوہدے نال ناراضگی دا اظہار کردی اے کہ اوہنے لام تے جان لکیاں اپنا تھوہ ٹکانہ وی نہیں دسیا:

پُت میرے سوہرے دا لگی لام لوا لیا ناواں

جاندا ہويا دس نہ گیا میں چھٹیاں کدھر نوں پاواں (9)

جدوں فرنگیاں نے جبری بھرتی شروع کیتی تے سہاگناں نے اپنے سہاگ بچان لئی فرنگیاں نوں صلاح دتی:

جت ہو جاؤ انگریزا تیری چھڑیاں نوں لے جا لام تے (10)

نوکریاں تے جان والیاں نوں سہاگناں نند دیاں نیں تے اپنے جذبیاں دا اظہار ایس طرح کر دیاں نیں:

اُتے پھلکاری، میں رہندی کواری

سسے پُت پردیس نوں ٹوریا ای (11)

لاماں بارے لوک گیتاں وچ جتھے ماواں، بھیناں تے سوانیاں دے ہجر، فراق تے دکھاں دا پتا لگدا اے، او تھے

لوکائی دی اواز وی سنائی دیندی اے:

کوئی اچیاں ڈھکیاں نی

بس کر جرمن فوجاں لڑ لڑ تھکیاں نی (12)

لوک گیتاں راہیں پتا لگدا اے کہ کیویں ماواں کولوں اوہناں دے بال کھوہے گئے۔ لام تے گئے جواناں نوں

جد فرنگی چھٹی نہیں سی دیندا تے اوہناں دیاں سوانیاں اپنے گھر والیاں دی جدائی وچ آکھ دیاں:

چند گھڑا کے میں چڑھی آن چُبارے

ویکھاں چوکوٹی جانی نظر نہ آوے

ساڈا صبر فرنگیے نوں مارے

نہ دیندا چھٹیاں نہ طلباں تارے

نوکر رکھ لے توں چھڑے تے کوارے

نہ ہون رناں نہ پین پواڑے (13)

مکدی گل ایہہ وے کہ وڈیاں لاماں ویلے انگریز نے جبری بھرتی لئی پنجاب دے نو جواناں دا چناؤ کیتا۔ ضلع

جھنگ دے محراماں تے جھامرا دے رائے احمد خاں کھرل ہو راں دے پوترے راء جگدے خان کھرل نے انگریزاں

دے خلاف بغاوت کیتی تے بھرتی دین توں انکار کیتا۔ ایس توں اڈ دو بے پاسے کدھرے ماواں اپنے پتراں دی جدائی

برداشت نہیں کر سکتی تے جرمن سرکارنوں واسطے دیندیاں دکھالیاں دیندیاں نیں تے کدھرے سہاگناں اپنے سہاگ
 نوں پردیس جاوون توں منع کردیاں تے انگریزاں نوں برا بھلا آکھدیاں نظر آؤندیاں نیں۔ جس بارے بھروسے جانکاری
 لوک ادب وچ ملدی اے۔

حوالے

- 1- بلال زبیری، تاریخ جھنگ، جھنگ: جھنگ ادبی اکیڈمی، 1976ء، ص 359
- 2- بلال زبیری، ص 360
- 3- ڈاکٹر فیاض حسین مگھیانہ، گل بات، عمر 36 سال، مئی 21، 2014، اسٹینٹ پروفیسر، جی سی یو فیصل آباد
- 4- تنویر بخاری، لوک گیت، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1980ء، ص 26
- 5- تنویر بخاری، ماہیان تے بتر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1988ء، ص 181
- 6- شارب، ٹانگے جھنگ جاندے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء، ص 331
- 7- افضل پرویز، بن پھلواری، اسلام آباد: نیشنل کونسل آف آرٹس، س۔ن، ص 227
- 8- ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد، اپنا گراں ہووے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2009ء، ص 177
- 9- سیف الرحمن ڈار، جتھے پہلاں دی ٹھنڈی چھاں، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1985ء، ص 128
- 10- سیف الرحمن ڈار، رُکھتاں ہرے بھرے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1985ء، ص 112
- 11- رام سرن داس، این ایم خان، پنجابی لوک گیت، لاہور: نیشنل کونسل آف میوزک، 1986ء، ص 169
- 12- باغ حسین کمال، لوک گاؤن، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1980ء، ص 14
- 13- رام سرن داس، این ایم خان، ص 188

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July.Dec. 2019, PP 65-76

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ ڈاکٹر فیصل چما

شکیل احمد شکیل تے دوہڑا**Abstract**

Shakil Ahmed Shakil is a renowned poet of "Dohra" a genre of Punjabi Literature. His poetry is replete with pangs of unity and separation, class discrimination, social behaviour and life style of the local people. Shakil Ahmed, being a representative poet of Jangli area, uses typical local dialect in his poetry. It is therefore, he is a protector poet of Punjabi Language and Literature. This article is very helpful to expose the life style, culture and social manerisms of the local people and it paves and opens new ways for the upcoming researchers.

دوہڑہ جانگلی وسیب دی نروئی تے نو بیکلی صنف ہے۔ ایس صنف وچ راء منور، راء مہتاب، شا کر شجاع آبادی، مہر ریاض سیال، بیسین، عابد تمبی، غلام حیدر تاج، غلام محمد درد، ریاض حسین ابرار ورگے ہور کئے شاعراں نے اُچ پدھر دی شاعری کیتی۔ ایہناں شاعراں توں اثر لے کے اجو کے دور دے کئی شاعر ایسے صنف وچ اپنیاں سوچاں لوکا کئی تیکر اپڑا رہے نیں۔ جتھے ایس وسیب وچ ایہہ صنف بہت زیادہ پرچلت ہے، او تھے ایس صنف دے شاعراں نے اپنے نال دھروہ وی کیتا، جوں

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ کے اے اسلامیا کالج، جامعہ محمدی شریف چنیوٹ

ایس نوں چھاپن دے آہر گھٹ ہوئے ہن۔ ہُن کجھ شاعراں دیاں کتاباں چھپ کے ساہویں آ رہیاں ہن، پر ایہہ گنتی وچ بہوں گھٹ ہن۔ ایہو وجہ ہے جوں ایس شاعری اپنے وسیب وچوں باہر گھٹ سفر کیتا۔ اتھے شاعری صرف مشاعریاں کارن ہوندی ہے تے اوس نوں اگے گھلن داکم نہیں کیتا جاندا۔ ایہو کارن ہے جوں شاعراں کول اپنی شاعری لکھتی شکل وچ موجود نہیں ہوندی۔ ایہو جے اک شاعر شکیل احمد شکیل ہن، جیہناں دی شاعری اُتے ویلے دامتھی گھٹا چڑھیا ہو یا ہے۔

”شکیل احمد 25 نومبر 1969 نوں موضع عدلانہ، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ وچ

محمد اقبال ہوراں دے گھر جے۔“ (1)

”عدلانہ چنیوٹ توں لہندے 16 میلاں دی وٹھ تے جھنگ روڑ تے واقع

ہے۔“ (2)

اوہناں دے پو محمد اقبال تے اوہ آپ درس و تدریس دے پیشے نال سانگا رکھدے ہن۔ شکیل احمد شکیل نے 1985 وچ دہویں، 1991 وچ بارہویں تے 1996 وچ چودھویں جماعت دا امتحان پاس کیتا۔ اوہ 16 ستمبر 2007 نوں یرقان دے موذی مرض پاروں رب نوں پیارے ہو گئے۔ اوہناں دے دو پتر نصیر اللہ تے محمد عزیز ہن۔ شکیل احمد شکیل نوں شاعری دا ٹھک کدوں تے کیوں لگا، ایس بارے امتیاز حسین جپا ایڈووکیٹ نے اک گل کتھ وچ دسیا کہ:

”اوہناں نوں شاعری دا ٹھک دہویں جماعت وچ لگا۔ اوہ کسے نال عشق کر

بیٹھے جیہڑا توڑ نہ چڑھیا۔“ (3)

اوہناں حمد، نعت، دوہڑے تے ڈیوڑھ وچ شاعری کیتی ہے۔ پنجابی شاعری دی ریت ہے جوں شاعر اپنی شاعری دا مُڈھ رب نوں سور کے بندھدے ہن۔ شکیل ہوراں دی شاعری وچوں وی حمدیہ دوہڑے لکھدے ہن۔ لکھدے نیں:

کے پل وچ بدل نظام دیندائیں واہ رب سائیں بے پرواہ اے

کر چھپڑا نوں دریا دیویں تیری ذات جوں خلق دی شاہ اے (4)

شاعر رب نوں ہر ویلے تے ہراوڑ وچ یاد کردا ہے۔ کدیں رب کولوں اپنے دن سولے کرن دی عرضوئی کردا ہے تے کدے رب تے اوس دی مخلوق دی لا پرواہی دا گلہ وی کردا ہے۔ لکھدا اے:

یا رب میں اُجڑے دے کدی وسدے دینہہ پرتائیں ہا (5)

تیری خلقت وچ میں اُجڑے دا کسے پرتیا مول نہیں پاسا (6)
 شاعر جو کجھ منگدا ہے، رب دی ذات کولوں منگدا ہے۔ جدوں بے آس ہوں لگدا ہے تاں اوہ رب نوں
 اوہدے محبوب دا واسطہ دیندا ہے۔

یا رب مجبور زمانے دی کدی سُن لئیں ہا فریاد اے
 مدنی سرکار دا واسطہ ای کر اُجڑیاں نوں آباد اے (7)
 حمد لکھی جائے تے نعت نہ ہوئے، ایہ ممکن نہیں۔ سوہنے رب نوں یاد کرن توں بعد شکلیں ہوریں رب دے محبوب
 تے اپنے آقا نوں نہیں بھلے۔ کملی والے سرکار حضرت محمد دی بارگاہ وچ فریاد کردے ہن:

اوہدے روضے پاک جاوَن لئی کیڈا دل بے تاب ہوئیائے دم دم
 اکھیں نقش خیالی تک تک کے پیاں نیر و ہاون نِت چھم چھم
 اوہدا وسدا نِت دربار پیائے، جتھے جاندا ہر حُب دار پیائے
 او تھے جا کے ہر کوئی گھل جاندا، اوہدی ہو جائے جد نظر کرم (8)

شکلیں ہوراں نوں سکناں دا شاعر آکھیا جاندا ہے۔ اوہناں دی شاعری وچ سکناں دی سک بہوں ودھیری ہے۔
 جے ایہہ آکھیا جاوے جوں اوہناں دی شاعری ایسے سرناویں دے آسے پاسے بھوندی ہے تے اچرج نہ ہوسیں۔ اوہناں
 سگن تاں ضرور کیتے پر خورے اوہ سگن نہ ہو سکے، جیہیں دے اوہ چاہیوان ہن۔ اوہناں کول سکناں دے مقابلے تے
 موت، مصیبت تے کفن دے لفظ وی آؤندے ہن، جیہڑے مایوسی دی علامت ہن۔ وگئی لئی اوہناں دا پرچلت دوہڑا ویکھو:

کیوں بھجدا بھجدا آیاں ایں قاصد تینوں ہک دم خبر کیہ ڈھہی ہے
 رب دی سونہہ گل دس توں باہر ہے اوس غیر دی بانہہ نپ لئی ہے
 جدوں خبر سُنی اوس قاصد دی چند نکل شکلیں دی گئی ہے
 ایدے سکن پئے ہون دِن رَج رَج کے اودے میت ہکلی پئی ہے (9)
 ایسے موضوع تے اوہناں دے دوہڑیاں دے کجھ ہور مصرعے وی ہن۔ جوں:

دے قُرب شکلیں نوں سگناں دا میتھوں سختیاں دور ہٹائیں ہا

دینہہ اُبھرے نال حیاتی دے سارے سگن شکلیں کھڑی گئے
 اودوں امن لٹایم عشق پچھے ایدوں سگن کہاؤنے پئے گئے
 ایویں وانگ شکلیں زمانے وچ مرکھپ گئے سگن اسماں دے
 غماں باجھ شکلیں حیاتی دا کوئی محرم راز سگن نہیں (10)

اجو کے سے ہر پاسے بھاڑی بھاڑی بھاڑی ہے۔ ہرجی دو بے نون دھوکھا دیون دے کارن سوچیندا پیا
 ہے۔ بندہ اپنے لوبھ کارن دو بے بندیاں نون لتاڑ کے اگے لنگھن دے آہرے پیا ہے تے ”جیہیں دی لاٹھی اوس دی
 بھینس“ طرح دے قنون نون اپنیاں لوڑاں لئی تروڑ مروڑ کے سبے کھبپوں اگے لنگھن لئی نسا پیا ہے۔ ایس لئی ایہہ بندے
 کسے نماں بندے دی گوک تے کن دھرنا وی پسند نہیں کردے۔ جتھے عام لوکاں ایس گل نون محسوس کریندی ہے، او تھے
 شاعری ایس گل نون بیان کردا ہے۔ شکلیں ہو ریں جگ وچ ڈھمی بھاڑتے ایس بے اتارے جگ نون انج بیاندے ہن:

رہیا نہیں احساس زمانے وچ گیا جگ توں ٹر بھرواسا
 رکھی تانگھ شکلیں حیاتی ساری دتا کنیں نہ آن دلاسا

مظلوم دی گوک دا خلقت وچ کسے اج تائیں دھریا کن نہیں

ہن ڈٹھیاں سُنیا نہ کریے اتار کسے دی گل دا
 اوکھا لہدائے اصل زمانے وچ ہو یائے زور شکلیں نقل دا
 لاچ تے گھٹیا ظرفی دا پیائے تھاں تھاں سکہ چل دا
 اج دور ہے بے انصافی دا رہیا نہیں قانون عدل دا (11)

جتھے شاعر ایس جگ وچ پی افراتفری نون بیاندے، او تھے کسے وی منکھ نون پرکھن دے گن وی دسا ہے۔

ہووے ونڈ کرنی جیہیں چہرے دی اوہدے دل دی پڑھ تفسیر ہے
 تاں فرق شکلیں معلوم ہوندائے کیہڑا بشر صغیر کبیر ہے

ہر بشر دی وکھری فطرت ہے ہر بشر دی دکھ تقدیر ہے

دین پرکھیاں مول نہ ونڈ کرے ہر بشر دا ہور ضمیر ہے (12)

شاعر اپنے محبوب دے نخرے وی اٹھاندا ہے تے گلہ وی نہیں کردا۔ بھائیں اوس دا محبوب اوس نال رٹھا رہوے۔ اوس نوں بٹا وے تے بھائیں نہ بٹا وے پر اوہدے پیاراچ کوئی فرق نہیں آوندا۔ اوہ اوسے جذبے دی سچائی نال اپنے محبوب نوں یاد کریندا ہے تے ایس انتظار وچ ہے، جوں ایہہ ڈنگ اوکھے سوکھے لنگھ جاسن تے کدیں میرا محبوب میرے ول جھات پائے گا۔ ایس لئی اوہ اپنے محبوب دے دتے ہوئے دکھ وی بھلائی رکھدا ہے:

ہسڑاں دی آگ اچ درداں نوں دکیرداں نال بھلائی رکھیاں

ڈھڈوں کرایاں تے حرف آوندے لُج دار ضمیر جگائی رکھیاں

بھائیں ستم شکیل دی زندگی تے اوس بجر نوں روز کرائی رکھیاں

تاں وی ساہ ساہ نال زبان میری اوہدے نال دا ورد الائی رکھیاں

پیار دا پینڈا نہیں چھندا بھائیں راہ وچ جتنے خوار ہوون

لکھاں درد آون زندگی وچ بھائیں ستم شکیل ہزار آون (13)

عشق اپنے کلاوے وچ آون والے بندیاں نوں نکاریاں کر چھڈ دا ہے۔ عاشق ہر ویلے اپنے محبوب نوں ای یاد کردا رہندا ہے تے اوسے دے نال داورد کردا رہندا ہے:

تیرے پیار نکاریاں کر چھڈیاں نموں اگلے رہے وچ گج ہے

میرے دینہہ بھیڑے، تیرے سکھ چنگے، میتھے غربت تیتھے رنج ہے

ہر دکھ سکھ دے وچ سانگیاں دا لُج دار رکھیندن لُج ہے

اچ ویکھ شکیل دے ڈنگ نیویں گیوں جن دوریڈا بھج ہے (14)

وچھوڑا عشق دی مڈھلی شرط ہے۔ ہر عاشق دے لیکھ وچ وصال مگروں وچھوڑا لکھیا ہوندا ہے۔ اتھے شکیل احمد شکیل دی وچھوڑے وچ بھنی اک ڈیوڑھ ویکھو:

ہائی عشق دی اگ تے تا نگھ دی تلخی، اودوں پیڑاں بہجریاں کھاون، خون سُکاون
 پل پل بیمار دی زندگی دا اوبدی یاداں امن و نجاون، بہوں ترپاون
 کر ترس شکیل تے رب سائیں رُٹھے لگدے ٹھوہ ٹھوہ آون، درد و نڈاون
 بے وارث نوں توڑے وقت نزاع ہک لحظہ جھلک و کھاون، گل چالاون (15)

عاشق دے نیڑے محبوب توں پھٹ کے جیون توں موت بہتر ہوندی ہے۔ اتھے شاعر وی اپنی حیاتی محبوب
 نوں ویکھ کے گزارنا چاہندا ہے:

جدوں کنڈ کر گئے اوہ وطنوں اسماں وطن تے جیونا کیہ ہے
 جیوں تن چوں روح پرواز کرے وت لاش نہیں سکدی جی ہے
 اوبدے باجھ شکیل زمانے وچ گئے سگن تے امن کھڑی ہے
 ڈھٹھی کدھ فرقت دی پیٹھ آ کے گیا بے وارث ذنی ہے (16)

شاعر جدوں جدائی دی اگ وچ بے وس ہو جاندا ہے، اوس دا جگ تے جیونا اوکھا ہو جاندا ہے۔ ہجرتوں وصال
 تیکر دا پندھ دوہڑے دا پسندیدہ موضوع ہے۔ شکیل احمد شکیل وی اپنی حیاتی دا مقصد اپنے محبوب دا وصال مندا ہے۔ عشق
 وچ گٹھے شاعر دی اک ڈیوڑھ ویکھو:

لا غرض مسیحا زندگی دا جھب ویکھ بیمار نوں جاویں، ڈھل نہ لاویں
 نموں ساہ تے ککھ اتبار رہیا نہ کر عرضی جتلاویں، درد و نڈاویں
 کوئی نسخہ ہجر دے درداں دا ہتھاں نال لاچار نوں پاویں، اجر کماویں
 مینوں حیدریاں قرب نصیب چاکروت میت شکیل تے آویں، یا نہ آویں (17)

عشق وچ وچھوڑا جتھے عاشق دے لیکھاں وچ لکھیا ہوندا ہے۔ اتھے ایس وچ وسیب وی بھرواں کردار ادا کردا
 ہے۔ ایس سڑیل وسیب نوں دو پیار کرن والے جی اکھیں نہیں بھوندے۔ اتھے شاعر وی ایہو سمجھدا ہے جوں اوس دے پیار
 نوں کڑے میلکھ دی نظر لگ گئی ہے:

کسے کڑی اکھ دی تلخ نگاہ میرے وسدے گھر نوں بھڑ کر گئی

بے فکر شکلیں حیاتی دی ہر راہ منزل اوجھڑ کر گئی
 سدھراں دی فوج مسلح نوں رسوائیاں وچ پھڑ پھڑ کر گئی
 رُٹھے بجن، امن وی لٹ پُٹ گئے بخت دے سُنڑے پڑ کر گئی (18)

اجوکے وسیب وچ مادہ پرستی بہوں ڈھیر ودھ گئی ہے، وسیب وچ ایہہ گل عام آکھی جاندی ہے جوں ”چار پیسے ہون تے لگدے آپے بن جاندے ہن۔ ایس گل دارونا شاعر وی روندے ہن۔ ایس دنیا دی بھاجڑ وچ جدوں بندہ سوکھا ہووے، اوہدے کرسر چلدے ہووین، اودوں اوہدے سائیں وی چوکھے ہوندے ہن تے جدوں رب ولوں کوئی اوکڑ آ جاوے اودوں سارے بجن سوا ہو چھڈ جاندے ہن۔ ایس لئی محبوب تے وی کوئی گلہ نہیں۔ اتھے شاعر ایسے دی ترجمانی کردیاں آکھدا ہے:

گھتی غربت دھاڑ اِنج وسدیاں تے جویں پوندائے قہر خزاں دا
 بے ترس ٹوٹے کر چھڈ یائے اوہ ٹھاٹھ ساڈی سنگتاں دا
 تقدیر دے مسئلے رب جانے، نہیں چلدا وس بندیاں دا
 ہے پل وچ اُنج نوں جھک ہو یا، مقسوم شکلیں اسماں دا (19)

شکلیں ہوراں دے نیڑے دنیا دی عارضی ٹھاٹھ باٹھ دا کوئی فائدہ نہیں۔ اصلی زندگی سچ دی ہے۔ شاعر اجیہی عبادت کرن توں روکدا ہے، جیس نال رب راضی نہ ہووے تے اوس سنگی نال سنگ توں وی ہٹکیدا ہے۔ جیہہ اکسے دا دُکھ سُن کے ہسدا رہوے:

اوس زہد نوں کرن دا کیہ فائدہ جیہدے کیتیاں، تلدے غم نہیں
 بھٹھ گھینے ایہہ جہی دولت نوں جیہڑی بھیڑتے آوے کم نہیں
 دُکھ سُن کے تیرے جیہا بچناں دی ہوندی اکھ جھٹ تاہیں پُر غم نہیں
 اوہناں کم ظرفاں دی سک دے وچ تنگ مول شکلیں توں دم نہیں
 بھاویں ڈھیر اوقات تے زر ہونی کم ظرف کجاک نہیں بن سکدے (20)

عید الفطر تے عیدالضحیٰ اجیہے موقعے نے جدوں رُٹھے بجن وی منی جاندے ہن تے اک دو جے نوں غلطیاں

معاف کر دیندے ہن۔ ایس موقعے تے واڈھے سخن وی اپنے دیس تے ول آؤندے ہن۔ بے کسے دا سخن ایس موقعے تے وی وطن تے نہ آوے، اوس نوں بد قسمت ترین بندہ آکھیا جاندا ہے تے میلکھ دے مہنے وی مار گھنن دے ہن:

توڑے عید دے دینہہ پردیس وچوں ہک لمحہ وطن تے آ ہے
 ڈھاہ لائی ہوئی ہے زندگانی نوں تیری فرقت دے دریا ہے
 بھاریں ستم شکیل تے لکھ واریں رکھ بے شک یار روا ہے
 تینوں وت وی پئی اڈکیندی ہے میری اجییں انمول وفا ہے

ونج رلیائیں عید دے دینہہ دلبرادے غیر دیاں سنگتاں وچ
 ایدے چند بیمار دی پئی تڑپے تیری فرقت دی زندان وچ (21)

ایس توں اڈ وی ہور کئے ای شعراں دا حوالہ دتا جاسکدا ہے۔ ہجر، وصال، دنیا دی بے ثباتی، جگ وچ افراتفری دی دھمی دھوڑ، قسمت دیاں کھڈیاں، ایس وسیب وچ آون والیاں اوکڑاں سمیت ہور وی موضوع اوہناں دی شاعری وچ ورتے گئے ہن۔ زبان اپنے وسیب دی ورتی ہے کجھ کجھ لفظ عربی تے فارسی دے وی نیں پر اوہ اجیے لفظ نیں، جیہڑے ساڈی بولی دا حصہ جا پدے ہن۔ اوہناں دی ورتی جان والی لفظالی بہوں سادہ تے شعراں وچ روانی ہے۔ اوہ اپنے سمکالی شاعراں وچوں سرکڈھویں شاعر ہان پر حیاتی اوہناں نوں ویہل نہ دتی، بے ایس طرح دے سچے موتیاں نوں سانہیا جاوے تے ایہہ پنجابی ادب وچ وادھے دا کارن بنسیں۔

دوہڑے

یا رب میں اُجڑے دے دینہہ کدی وسدے دینہہ پرتائیں ہا
 بے امن غریب دی زندگی نوں سکھ دے لمحات دکھائیں ہا
 میری سک گئی فصل نصیباں دی جھٹ مہر دے ابر وسائیں ہا
 دے قُرب شکیل نوں سنگتاں دا میتھوں سختیاں دور ہٹائیں ہا

رہیا نہیں احساس زمانے وچ گیا جگ توں ٹر بھرواسا
 تیری خلقت وچ میں اُجڑے دا کسے پرتیا مول نہیں پاسا
 رکھی تا نگھ شکیل حیاتی ساری دتا کنیں نہ آن دلاسا
 نہیں تھوڑ خزانے تیرے وچ ربا بھر مظلوم دا کاسہ

یا رب سائیں مجبور زمانے دی کدی سُن لئیں ہا فریاد اے
 مدنی سرکار دا واسطہ ای کر اُجڑیاں نوں آباد اے
 سیاہ کار شکیل جیسے بندیاں نوں رکھ سکدا ایں شاد باد اے
 تیرے باجھوں ہور کجھ دِسدا نہیں تیتھوں منگدے ہا امداد اے

گل وت کیوں قاصد چھیڑ بیٹھائیں اوہدے نال نھے جھٹ دی
 تینوں سمجھ جوں کائی نہیں بے فکر ایس پیار دی کڑمی سٹ سی
 اوہدے ہجر دے سخت طوفاناں وچ تک حالت جگر دے پھٹ دی
 جیہدی پیڑ توں پل پل سا ہواں دی رفتار شکیل نہیں گھٹ دی

ایدوں پت چھڑ آن وسیب کیتا اودوں مک گئی آس بہاراں دی
 ایدوں لُٹھ گئے زر حیاتی دے اودوں مک گئی رونق یاراں دی
 ایدوں ہجر دے درداں گھیر لیا اودوں سُنک گئی اکھ دیداراں دی
 ایدوں موت شکیل دی بانہہ نپ لئی اودوں آگئی میت بہاراں دی

پیار دا پینڈا نہیں چھٹدا بھاویں راہ وچ چتے خار ہوون
 لکھاں درد آون زندگانی وچ بھاویں ستم شکیل ہزار ہوون
 بالفرض جے غربت آجاوے حالات بھاویں دشوار ہوون
 بندے مونہہ دا وتر بنائی رکھدن جیہڑے اصل وفالُج دار ہوون

اج ڈٹھیاں یکدم بھل گیا ایں اوہ قدر تے سِک سجاں دی
اُکا وات ناہیں پچھدا فخر دے وچ مجبور شکیل جیہاں دی
ڈنگ اُپے نیویں رب سائیں دیندا ہے دکھ قسمت ہر انساں دی
تیتھے لکھ نہیں دوش اوئے کم ظرفا پچھوں مٹی ہائیں ریتلی تھاں دی

چنگا قسمت میکوں دائن دتائی خلقت وچ کر رسوا چھڈیائی
اوہدے عشق دے بندی خانے وچ مظلوم نوں قید کرا چھڈیائی
مجبور شکیل نوں ہجر کولوں کھڈھی چھریاں نال گہا چھڈیائی
لاش نوں سمجھ کے بے وارث اوہدے شہر دے وچ دھرکا چھڈیائی

رت پیندن درد وچھوڑے دے آندا جھٹ تائیں مول امن نہیں
غماں باجھ شکیل حیاتی دا کوئی محرم راز سگن نہیں
مظلوم دی کوک تے خلقت وچ کسے اج تائیں دھریا کن نہیں
جھٹ عزرائیل صبر چا کر میری تا نگھ دا کاسہ بھن نہیں

بھاویں ڈھیر اوقات تے زر ہونی کم ظرف کجاک نہیں بن سکدے
بھاویں کرن طواف چا کعبے دا کدی کافر پاک نہیں بن سکدے
تھلے ویہندیاں عمر ہنڈھا چھوڑن سردار اوہ چاک نہیں بن سکدے
جیہڑے آس شکیل پرانی رکھدن کدی نڈر بے باک نہیں بن سکدے

وچ رلیا ایں عید دے دینہہ دلبر او دے غیر دیاں سنتاں وچ
ایدے چند بیمار دی پئی تڑپے تیری فرقت دی زنداں وچ
گل کجھ نہ درد ونڈا ویندوں جھٹ او در دی ہسڑاں وچ
ساہ سوکھے نکل شکیل ویندے تے تاں درد اٹھیندے ہاں وچ

ہجرتے غربت، رُت پت جھڑدی، پچے ترہیاں نال پاوانے پئے گئے
 بے فکر شکیل حیاتی نوں کیڈے درد ہنڈھا ونے پئے گئے
 جیہڑے آپ توں بھار بھریڈے ہن اوہے سرتے چاوانے پئے گئے
 اودوں امن لٹائیم عشق پچھے اودوں سگن کہا ونے پئے گئے

نہیں اگلے ٹھاٹھ بہاراں دے تے نموں اگلے رنگ بختاں دے
 مینوں پچھلے پھرے ہجر دے وچ دکھ جرنے پین خزاں دے
 جیویں وچ گرداب دے بڈ ویندن بیڑے کہیں بد بخت ملاحاں دے
 ایویں وانگ شکیل زمانے وچ مرکھپ گئے سگن اساں دے

ہر بشر دی وکھری فطرت ہے ہر بشر دی دکھ تقدیر اے
 دن پرکھیاں مول نہ ونڈ کرے ہر بشر دا ہور ضمیر اے
 ہووے ونڈ کرنی جیس چہرے دی ادہے دل دی پڑھ تفسیر اے
 تاں فرق شکیل معلوم ہوندائے کیہڑا بشر صغیر کبیر اے

کوئی ایہو جیہا اہل نظر ہووے جیہڑا کرم دی نظر بھوادیوے
 پردیس وچوں ہک پل دے وچ رُٹھے سجن شکیل منا دیوے
 ملکہ بلقیس دے تحت وانگوں اج وت تاریخ دوہرا دیوے
 بیمار تے وقت نزع دا ہے میری آخری آس پچا دیوے

دینہہ اُبھرے نال حیاتی دے سارے سگن شکیل کھڑی گئے
 بے امنی دے طوفاناں وچ قسمت دے پر کٹوی گئے
 سُنجی خلقت دی کم ظرفی توں حسرت دے جوش مری گئے
 ہوئی شام فراق دی مقل وچ دکھی ساہاں دے بھار لدی گئے

حوالے

- 1- علی عمران، گل کتھ، ان چھپیا، زمیندار، موضع عدلانہ، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ، 20-11-2017
- 2- چپا، فیصل حیات، کلام اللہ بخش بخشا، لاہور: سانجھ، 2005، ص 2
- 3- امتیاز حسین چپا، گل کتھ، ان چھپیا، ایڈووکیٹ، موضع عدلانہ، تحصیل بھوانا، ضلع چنیوٹ: 22-01-2018
- 4- بیاض، شکیل احمد شکیل، مملوکہ، ڈاکٹر فیصل چپا، گورنمنٹ کے اے اسلامیہ ڈگری کالج، جامعہ محمدی شریف، چنیوٹ
- 5- اوہی، ص
- 6- اوہی، ص
- 7- اوہی، ص
- 8- اوہی، ص
- 9- اوہی، ص
- 10- اوہی، ص
- 11- اوہی، ص
- 12- اوہی، ص
- 13- اوہی، ص
- 14- اوہی، ص
- 15- اوہی، ص
- 16- اوہی، ص
- 17- اوہی، ص
- 18- اوہی، ص
- 19- اوہی، ص
- 20- اوہی، ص
- 21- اوہی، ص

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July-Dec. 2019, PP 77-96

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی - دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

☆ سحرش افتخار

بابا فریدؒ تے علی حیدر ملتانی داصوفیانہ تے اخلاقی پکھ

Abstract

This article is about the commonness of Sufyana thoughts of Baba Fareed and Ali Haider Multani. Baba Fareed and Ali Haider Multani are one of the most distinguished mystic poets of the subcontinent. Baba Fareed belonged to 11th century whereas 17th century is time period of Ali Haider Multani. This research dwells upon the poetic endeavour of both Punjabi Classical Poets. The article highlights the deferent aspects of Sufism and ethical thought of Baba Fareed and Ali Haider Multani. It has proved that these Punjabi Poets reflects the spiritual messages of their poetry which enhanced the diction and ideas of Punjabi literature.

جنوراں نوں جدوں وی بھکھ لگدی اے، اوہ ڈھڈ بھرن واسطے حلال، حرام، جائز نا جائز وچ کوئی فرق نہیں

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور
☆ ریسرچ سکالری ایچ ڈی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

کردے۔ اوہناں واسطے چنگے بھیڑے دی کوئی تمیز نہیں۔ بندے نوں جنوراں توں دکھ ایس پاروں نیا اے کہ اوہ مسلمہ اخلاقی قدراں تے اخلاقی حدوں دالجاظ کر کے چنگے بھیڑے، سچے جھوٹھے، جائز ناجائز، حلال حرام، حسد، عاجزی، تکبر تے سادگی وچ تمیز کر کے بہترین اخلاقی قدراں نوں اپنا دے، ایہو اخلاقیات نیں۔ اخلاق دی جمع اخلاقیات اے جیہڑا خلق توں نکلیا، ایس توں مراد پکی عادت، صفتاں تے طور طریقے نیں۔ اوہ خوبیاں جیہڑیاں فطرت تے مزاج دا لازمی جز نیں۔ اصطلاحی معنیاں وچ اخلاقیات توں مراد جیہاں عاداتاں، طور طریقے، تے سوچاں نیں جہناں راہیں انسان صحیح معنیاں وچ اشرف المخلوقات دا درجہ حاصل کر لیندا اے۔ دنیا دا کوئی وی مذہب اجیہا نہیں جہدے وچ اخلاقیات نوں اہمیت نہ دتی گئی ہووے، جے مذہب نوں جسم فرض کہیا جاوے تے اخلاق اوہدی روح اے۔ دنیا دا کوئی معاشرہ اوہدوں تائیں مہذب تے معیاری معاشرہ نہیں اکھواندا، جدتیک اوہدے وچ اخلاقیات دی ٹل نہ ہووے۔ پرانے زمانے توں لے کے ہن تائیں ایس نوں محض پیغمبری تعلیم دا ناں دتا جاندا سی، ہن اخلاقیات دی اہمیت نوں ویکھدیاں سارے مذہباں وچ اخلاقیات نوں ودھیری اہمیت اے۔ ”لعلان دی پنڈ“ وچ بشیر اصغر دے وچارنچ دسدے نیں:

مذہب دے نال نال دنیا دی ہر زبان تے ادب وچ آپو اپنے طور طریقے دے

مطابق اخلاق دی تعلیم اتے زور دتا جاندا رہیا اے۔“ (1)

پنجابی زبان دے سارے صوفی شاعراں نے اپنی شاعری دا مڈھ تصوف تے رکھیا۔ تصوف بندے دے باطنی، روحانی تے مذہبی تجربات راہیں باطن دی اصلاح کردا اے۔ پنجابی شاعراں نے انسان دی اخلاقی تربیت داسر بندھ کیتا۔ ڈاکٹر اسلم رانا اپنی کتاب ”رمز روایت“ وچ صوفی شاعراں دی اخلاقی تعلیم بارے لکھدے نیں:

”شاہ حسینؒ توں لے کے خواجہ غلام فریدؒ تیکر پنجابی دی شاعری وچ سانوں

ایہہ کیفیت نظر آندی اے، ایہدے وچ شک نہیں کہ ایہدے نال نال

ساریاں شاعراں نے اخلاقی تعلیم اتے وی توجہ دتی اے تے ایس تعلیم وچ سبھ

توں ودھ زور عمل اتے دتا گیا اے۔“ (2)

پنجابی زبان دی صوفیانہ شاعری دے موڈھی تے اٹملے ہیرے حضرت بابا فرید الدین گنج شکرؒ نیں۔ اوہناں توں

دینی تے اخلاقی تربیت دا سلسلہ شروع ہو کے خواجہ غلام فرید تائیں اڑیا۔ ایہناں مگروں جدید شاعراں لوکاں دی اخلاقی تربیت کرن دا سر بندھ کیتا۔ حضرت بابا فرید الدین گنج شکر داتعلق 12 ویں صدی عیسویں نال جد کہ خواجہ غلام فرید داتعلق 18 ویں صدی عیسویں نال اے۔ ایس مدت وچ ون سونے کلاسیکی تے صوفی شاعراں ون سونا کلام تخلیق کیتا۔ اوہناں وچوں اک ناں علی حیدر ملتانی ہوراں دا اے۔ اوہناں داتعلق وی 17 ویں صدی نال اے۔ حضرت بابا فرید الدین تے علی حیدر ملتانی دوویں اُچ کوٹی دے صوفی سن۔ حضرت بابا فرید دیاں نیہاں تے لیہاں تے اڑ کے سارے صوفی شاعراں مہذب شاعری تے اخلاقیات نوں ذریعہ تعلیم بنایا۔ بابا فرید الدین ہوراں دی ساری حیاتی لوکائی نوں درس، تبلیغ کردیاں لنگھی۔ ایس لئی اوہ ساری حیاتی لوکاں نوں مخاطب کر کے باقاعدہ تبلیغی رنگ وچ اپنے شلوکاں راہیں اصلاح کردے رہے۔ اوہناں دی ساری حیاتی قرآن تے حدیث دا سرچشمہ سی۔ اوہ قرآن دے فلسفہ تے اوہدے حکماں اتے نہ صرف عمل کردے سگوں ایس نوں دو جیاں تائیں اڑاندے، اوہناں دی معاشرتی تشکیل کردے۔ عصمت اللہ زاہد ”ادب سمندر“ وچ بابا فرید الدین ہوراں بارے لکھدے نیں:

”بابا فرید دی سوچ دا سبھ توں وڈا سرچشمہ قرآن مجید اے اوہناں نے قرآن مجید نوں پڑھیاتے سمجھیاتے اوس اتے عمل کیتا تے فیرو جیاں نوں ایس دی تلقین کیتی۔ اوہناں دی حیاتی دا سبھ توں وڈا مقصد قرآنی فلسفہ حیات نوں معاشرے وچ پھیلا ناسی تاں جے اک صحت مند تے پرسکون معاشرہ قائم ہو سکے۔“ (3)

انج ای علی حیدر ملتانی پنجابی صوفیانہ شاعری دے متھے دا تاج نیں، اوہ وی اپنے زمانے دے اعلیٰ صوفی سن۔ اوہناں دی ساری شاعری صوفیانہ ڈھنگ وچ اے۔ اوہناں دی شاعری دا سبھ توں وڈا تے اُچا موضوع عشق اے پر اوہناں نے مجازی عشق دے رنگ وچ خالق حقیقی دے عشق نوں لہن دا جتن کیتا۔ اوہ تھان تھان عشق حقیقی دا وعظ کردے دسدے نیں۔ اوہناں دے نیڑے عشق دا محور مجاز توں شروع ہو کے حقیقی تیکر اڑدا اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ”مہکدے پھل“ وچ دسدے نیں:

”علی حیدر دی شاعری دی بھرپور فضا صوفیانہ شاعری اے۔ علی حیدر دی سوچ فکر

دامول وی اوہدے دل دا عشق ای معلوم ہوندا اے پر اوہدے تاء داساڑ برائے

زورٹل والا جا پدا اے۔“ (4)

علی حیدر ہوراں دا ایہوانداز باقی سارے صوفی شاعران توں اُچھا اے۔ اوہ مجاز تے عشق حقیقی دی واردات دے انوکھے سپاہی دسدے نیں۔ عارف عبدالمتمین نے ”پرکھ پڑچول“ وچ لکھیا اے کہ:

”علی حیدر دے سارے کلام نوں سامنے رکھدیاں ایہہ گل بڑے یقین تے بغیر

کسے مبالغے دے کہی جاسکدی اے پی اوہ عشق حقیقی نوں مجاز دے روپ وچ پیش

کرن دے لحاظ نال دو بے سارے پنجابی صوفی شاعران کولوں نمایاں نیں۔“ (5)

بابا فرید تے علی حیدر ملتانی دے کلام وچ اخلاقیات بارے ساںجھیاں گلاں دے اُگھیرن دا جتن کیتا گیا اے۔

فلسفہ وحدت الوجود توں مراد رب دی ذات واحد مطلق اے۔ اوہ اکلا اے، اوہدا کوئی شریک نہیں، اوہ ازلاں توں قائم دائم

اے، نہ ای اوس نوں نیندر آندی اے تے نہ ای نیندر داجھونکا۔ سورۃ اخلاص وچ رب دی وحدانیت دا نچ اقرار اے:

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ (۱) جَ اللَّهُ الصَّمَدُ (۲) لَمْ يَلِدْ (۳) لَمْ يُولَدْ (۴) وَ لَمْ

يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ (۶)

فلسفہ وحدت دا پرچار کردیاں بابا فرید کہندے نیں کہ جے انسان جان دا ہووے کہ رب تعالیٰ دے آسرے تے

اوہدے عشق توں دور ہووے کہ اوہ برباد ہو جاوے گا، فیراوہ کدی وی رب توں دور نہ ہوندا سگوں دنیا دا ہر جھوٹھا آسرا چھڈ کے

اک رب دے لڑگ جاندا لکھدے نیں:

جے جاناں لڑ چھجنا، پیڈی پائیں گنڈھ

تیں جے وڈ میں نہ کو، سب جگ ڈٹھا ہنڈھ (7)

حضرت بابا فرید الدین نے اپنے شلوک دا ذکر کردیاں یقیناً قرآن مجید دیاں آیتاں تے نبی ﷺ دے فرماناں نوں

سامنے رکھیا ہووے گا تاں ای اوہ بندے نوں رب دی ذات دل وچ پھرو لہن دا درس دیندے نیں۔ رب تعالیٰ فرماندا اے۔

میں انسان نوں احسن تے چنگے طریقے نال پیدا کیتا۔ اوہ اشرف المخلوقات دے درجے تے فائز اے۔ رب تعالیٰ دی بنائی ہر

مخلوق اوس پاک ذات باری تعالیٰ دی عکاس اے، ایس لئی کوئی مخلوق مندی نہیں۔ حضرت بابا فرید الدین مسعود ہوراں توں
 وکھ جدوں ”علی حیدر ملتانی“ دے کلام ول جھات پائیے تاں اوہناں دا بہتا کلام ای عشق حقیقی دی واردات دا سینہ ہوا اے۔
 ناصر رانا ”رنگاں وچوں رنگ“ وچ وحدت الوجود دے نظریے بارے دسدے نیں کہ:

” اوہناں نے وحدت الوجود نظریے دی ترجمانی کیتی اے۔ اوہ ہر شے وچ
 ربی جلوہ دیکھن دی کوشش کردے نیں تے ساری کائنات نوں ربی ذات دا
 مظہر سمجھدے نیں۔“ (8)

علی حیدر ہوراں نے مجازی عشق راہیں رب تعالیٰ دی ذات دا جھلکا راتے اوہدے رنگ نوں اپنیاں سی حرفیاں
 راہیں بیان کیتا اے۔ رب تعالیٰ دی واحد ذات نے انسان نوں تخلیق کیتا، مڑ اوس نوں موت دینی اے۔ قیامت والے
 دن اوس ذات نوں ای ایہہ اختیار اے کہ اوہ موءے انسان فیہر جگا وے، کسے وی ذی روح نوں ایہہ اختیار حاصل نہیں۔ علی
 حیدر لکھدے نیں:

ب باجھ تیرے ہو کون خدایا ماریں تے مار جو آئیں توہیں
 جتھے پون وھیر تے کڑکن کپڑ ہتھوں تے چا لنگھائیں توہیں (9)

جدوں انسان نوں رب تعالیٰ نال پریت محبت تے عشق دی سک لگ جاوے، فیہر اوس نوں ہر پاسے، ہر تھاں ہر
 شے وچ رب تعالیٰ دی ذات دسدی اے۔ اوہدے دین، مذہب، ایمان تے کردار دا محور صرف اوس دا پاک محبوب اے۔
 فلسفہ رسالت آپ ﷺ نوں اللہ دا آخری نبی مننا تے ایہہ مننا کہ آپ ﷺ دے بعد کوئی نبی نہیں آوے گا جیہدے بغیر رب
 تعالیٰ تے اوہدی اطاعت دا مقصد وانجھا اے کیوں جے رب نے قرآن حکیم وچ دسیا، جہنہ اوہدے نبی دی اطاعت کیتی، اوس
 نے اوہدی اطاعت کیتی۔ پنجابی زبان دے ہر صوفی شاعر نے اپنے مخاطباں نوں جتھے رب دی اطاعت دادرس دتا، او تھے ای
 آخری نبی حضرت محمد ﷺ دی تعلیم تے اوہناں دی رسالت نوں منن دا وی حکم دتا۔ حضرت بابا فرید گول ایہہ فلسفہ ایڈا گوڑھا
 وکھالی نہیں دیندا پر علی حیدر ایس دا واضح تے بر ملا اظہار کردے دسدے نیں۔ اوہناں ہر تھاں میم محمد تے عشق محمد دا ذکر کیتا۔
 علی حیدر نبی ﷺ دی رسالت دا ذکر سی حرفی وچ ارنج کردے نیں کہ:

احد دے وچ میم رکھیں اتے احمد نام کہاؤندا اے
 الف دی جاتوت میم بنائیں ہو محمد آؤندا اے
 عنصر دے وچ اوہو دسیندا لا مکان بتاؤندا اے
 اوتھے چوں چرا دی جاہ نہیں حیدر صم بکم بھاؤندا اے (10)

پنجابی صوفیانہ شاعری وچ مرشد دا مقام تے اہمیت ودھیراے۔ تصوف دی حقیقت تے عرفان لئی صوفیاں تن
 منزلاں طے کیتیاں جہناں وچ سبھ توں پہلی منزل فنا فی الشیخ اے، جدوں تیکر مرشد دی ذات انسان دے دل وچ ڈیرے نہیں
 لالیندی۔ اوس ویلے تائیں انسان دے دل وچ رب دی محبت نہیں ساسکدی۔ سرفراز حسین قاضی ”تصوف تے پنجابی دے
 صوفی شاعر“ وچ لکھدے نیں کہ:

”مرشد، پیر طریقت اک مرید تے صوفی لئی بڑا ای ضروری ہوندا اے۔ ایہدے
 وچ کوئی شک نہیں کہ مرشد یا پیر دے بغیر بیڑا پارر ہندا ای نہیں اے۔“ (11)

بابا فرید دے نیڑے کامل رہبر ہونا ات ضروری اے۔ اوہناں موجب ناقص مرشد گمراہی ول لے جاندا تے
 کامل مرشد تار دیندا اے، ایس لئی اوہناں بار بار ایس گل تے زور دتا کہ کامل مرشد ای لہیا جاوے تاں جے بندہ گمراہی دے
 راہ توں بچ سکے۔ مرشد ای اوہ ہستی اے جیہڑا بندے نوں مندی تے غیر اخلاقی گل توں روکدا اے۔ مرشد شریعت دی پابندی
 کراندا، اوس دی عاقبت سنوارن دی کوشش کردا اے۔ مرشد بناں سدھاراہ ہتھ نہیں آسکدا۔ علی حیدر ہوراں وی رب تعالیٰ تے
 اوہدے فرمان تیکر اپڑن داراہ مرشد ای دسیا مرشد ای انسان دے دل وچ نبی کریم ﷺ دی محبت دے دیوے بالدا تے
 اوسنوں اپنے نفس دی سہان کرن دا سبق دیندا اے۔ لکھدے نیں:

متاں تجھ بن کون جو دیوے دل دھروہی حد پیغمبر دی
 صلی اللہ علیہ وسلم سوہنے اولے سرور دی
 کتب دیوان جے ہو کسے نوں باجھ تینڈے ہیر گھر گھر دی
 ایہہ خوبصورتاں گھنگھٹ تینڈا شوہ سیاہ رُخ انور دی (12)

عشق دا جذبہ ساریاں جذبیاں دا استاد اے، عشق راہیں ای انسان اوہ راہ پھڑسکدا اے جیہڑی اوس نوں نجات دی راہ ول لے جاندی اے، ایس نوں سارے جذبیاں وچ فوقیت حاصل اے۔ غفران سید تے بشیر حسین ناظم ”کلاسیکی ادب“ وچ عشق بارے اپنے وچارن لکھدے نیں:

”عشق شاعری دا استاد اے، ایہہ انسانی جذبیاں دا بادشاہ اے۔ عشق دیاں وارداتاں عالمگیر وارداتاں نیں، عشق نوں مرنا نہیں آؤندا، عقل تے علم بندے نوں احتیاطاں سکھاؤندے نیں پر عشق تے قربانی لئی جھٹ تیار ہو جاند اے، سگوں آکھنا چاہیدا اے کہ عشق تے ناں ای قربانی دا اے۔“ (13)

عشق محبت دی اوہ حد اے جتھے اپڑ کے عاشق معشوق توں اڈ ہر شے توں بے نیاز ہو جاند اے۔ اوہ ساریاں حد اں، قیدیاں تے پابندیاں توں باہر نکل جاند اے۔ اوس نوں معشوق تے اوہدیاں گلاں ای چنگیاں لگدیاں نیں۔ علی حیدر ہوراں دا عشق وی حقیقی سی تے حضرت بابا فرید الدین داوی۔ بابا فرید الدین ہوراں دا عشق اوہناں دا دین ایمان تے رب دی محبت اے۔ کہندے نیں کہ رب تعالیٰ فرماندا اے کہ جیہڑا میرا ہو جاند اے، میں اوس دا ای ہو جانا یعنی عشق دی انتہا راہیں انسان رب تعالیٰ نوں پاؤن واسطے اوہدا ای ہو جاند اے۔ لکھدے نیں:

آپ سواریں میں ملیں میں ملیاں سکھ ہو
فریدا جے توں میرا ہو رہیں سبھ جگ تیرا ہو (14)

علی حیدر ملتانی ہوراں عشق حقیقی نوں مجاز دے رنگ وچ پیش کیتا۔ اوہناں دے نیڑے مجاز ای اوہ واحد سواہرا راہ اے، جہدے تاں اپڑ کے حقیقی عشق دی منزل لہدی اے۔ اوہناں دے نیڑے علم دا حاصل کرنا لازم اے پر عشق دی گل انوکھڑی اے۔ علی حیدر نے اپنی سی حرنی وچ علم تے عشق دی واردات بارے اپنے وچاراں نوں انجمن بیان کیتا اے:

علم دا پڑھنا نیک بہوں پر عشقے دی بات انوکھڑی اے
چن تے سورج دی روشنی بہوں چنگی پر یار دی جھت انوکھڑی اے
شب قدر دی رات بہوں چنگی پر وصل دی رات انوکھڑی اے
مشکل گھاتاں سبھ او حیدر پر بہوں دی گھت انوکھڑی اے (15)

علی حیدر ہوراں عشق تے علم دی واردات نوں سامنے لیا کے لوکاں نوں عشق اتے قائم رہن داوی درس دتا اے کہ عشق اتے قائم رہنا اوکھا اے، انسان دے ہوش حواس مک جاندے نیں۔ اوس نوں ہر گل بھل جاندی، ایس لئی عشق دی راہ اوکھی تے صبر آزما اے۔ ذکر توں مراد یاد کرنا، چیتے آونا تے کسے نوں بار بار پکارنا اے۔ سارے صوفی شاعران د امرکز جتھے رب تعالیٰ دے فلسفہ وحدت الوجود دی پریرنا اے۔ او تھے ای صوفیاں نے رب تعالیٰ دے ذکر، عبادتاں تے نماز نوں وی اولین حیثیت دتی۔ نماز نوں دین داستون تے جنت دی کنجی آکھیا گیا اے۔ نماز دا حساب انسان کولوں سب توں پہلاں لتا جاوے گا۔ انسان دی فلاح پنج وقت نمازاں تے اوہدے ذکر وچ اے۔ بابا فرید الدین مسعود ہوراں نے اپنے شلوکاں وچ واضح طور تے انسان نوں نماز ادا کرن دی تبلیغ کیتی، کیوں جے نماز توں بغیر نجات ناممکن اے۔ اوہناں نے نماز ادا نہ کرن والے نوں جنور آکھیا جیہڑا رب دے حکم تے عبادت توں بے پروا تے لاپروا اے۔ شہباز ملک بابا فرید دے نماز تے ذکر دے احکامات بارے گل کردیاں دسدے نیں کہ:

”بابا فرید شکر گنج ایہناں ای نیک پاک ہستیاں وچوں اک سرکڈھویں ہستی سن
جیہڑے غیر اللہ دے مجاں تے غصہ تے کرودھ ظاہر کرن توں وی گریز
نہیں کردے تے آپ اللہ تعالیٰ دی حمد و ثناء نہ کرن تے نماز نہ ادا کرن والے
بندے نوں کتا کہن توں وی فرق نہیں کردے۔“ (16)

بابا فرید الدین ہوراں نے اپنے شلوکاں وچ کئی تھاواں تے براہ راست تے کدھرے لکے چھپے ڈھنگ وچ انسان نوں اوس کوتاہی توں بچایا اے جیہڑی انسان نوں جہنم دی آگ وچ ساڑسکدی اے۔ لکھدے نیں:

فریدا بے نمازا کتیا اہ نہ بھلی ریت
کبھی چل نہ آیا، پنج وقت مسیت (17)

نماز تے ذکر الہی ای انسان دے دل تے روح نوں سکون دیندا اے، ایسے پاروں آکھیا جاندا اے کہ اپنے دل تے زبان نوں رب تعالیٰ دے ذکر توں تر رکھیا جاوے تے روح دی غذا تے سکون صرف رب تعالیٰ دے ذکر وچ اے۔ علی حیدر ہوراں دے نیڑے اللہ تعالیٰ دا ذکر تے اوہدی یاد دامجور اوہدی عبادت تے اوس نوں ہولی ہولی پکارن وچ لگیا اے۔

اوہ ذکر بھاری نماز دی صورت وچ ہوئے یاں اٹھدیاں بہندیاں پراوہ رب تعالیٰ نوں یاد کردا اے تے اوہدی نجات

ایہدے وچ اے۔ انعام الحق جاوید ”پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ“ وچ لکھدے نیں کہ:

”سید علی حیدر کے کلام میں وحدت الوجود، عشق حقیقی، مسئلہ جبر و قدر، ذکر الہی،

ہجر و فراق، فلسفہ اور فکر بدرجہ اتم موجود ہیں۔“ (18)

علی حیدر تے ”ہو“ یعنی رب تعالیٰ دی ذات نوں امی ہر ویلے پکارن دا آکھیا اے۔ لکھدے نیں:

ہو اللہ تاں اوہی اے جو ہر کوئی ذکر کریندا میاں

دیکھ ویکھاں دم دم دے وچ ہو ہوتے پیا سیندا میاں

ارض فلک تے چن سورج ہو دا نقش دیندا میاں

حیدر اسم جو اعظم آہی سو ایہا ہو آکھیندا میاں (19)

علی حیدر دے نیڑے رب تعالیٰ نے ”کن“ راہیں کائنات نوں چھ دنوں وچ تخلیق کیتا۔ اوہ ہر کم ”کن“ راہیں کردا

اے۔ انعام الحق جاوید دسدے نیں کہ:

”لفظ ”کن“ میں کائنات کی تخلیق کا راز پنہاں ہے، اس کن سے قبل کچھ نہ تھا

سوائے خداوند قدوس کے پھر کن کے لفظ سے کائنات کی رونق وجود میں آئی“ (20)

علی حیدر ہوراں رب تعالیٰ دے کن تے اوہدے ذکر اذکار نوں موضوع بناؤندیاں لوکائی نوں دن رات تسبیح کرن دا

درس دتا اے کہ رب تعالیٰ نوں انج یاد کرو کہ اوہ تہا نوں دیکھ رہیا اے تے تسبیح اوہنوں۔ بے شک رب تعالیٰ دا ذکر اوہدا کلمہ

انسان دی روح دی تسکین اے پر رب تعالیٰ دے اوہ بندے جیہڑے راتاں نوں اٹھ کے رب دی عبادت تے اوہدے اگے

فریاد کردے نیں۔ اوہ ولیاں دا مقام رکھدے نیں۔ رب کریم نے وی قرآن حکیم وچ کئی تھاواں تے مسلماناں نوں رات

دے آخری پہرا اپنی عبادت دا حکم دتا تے آکھیا کہ اوس ویلے اوہ اوہدے نیڑے ہوندا اے، جدوں اوہدا بندہ رب اگے فریاد

کردا اے تے رب تعالیٰ اوس نوں دلجمعی نال سندا اے۔ پنجابی صوفی شاعراں نے لوکائی نوں رب دی عبادت کرن تے اوہدا

ذکر رات دے آخری ویلے ای کرن دا آکھیا کہ اوہ ویلا جدوں سارا جگ ستا ہوندا اے، صرف بندہ تے اوہدا رب آپس وچ

مخاطب ہو کے اک دو بے نال راز نیاز دیاں گلاں مکھ مڈھ کر دے نیں۔ بابا فرید الدینؒ ہوراں دا انداز ایس موقعے تے بڑا ای دلچسپ تے من کھچواں اے۔ اوہ انسان نوں رب دے انعاماں تے کرامتاں دا لالچ دے کے اوس نوں آخری پہرے عبادت دا درس دیندے نیں کہ رات دا آخری پہر رب تعالیٰ نے مشک تے نافہ وٹیا پرسون والے ستے رہ گئے تے انعام و اکرام توں بے خبر نہیں۔ دسدے نیں کہ:

فریدا رت کھتوری وٹدیے، ستیاں ملے نہ بھا
 جہناں نیں نندر اولے، تہناں ملی کوا (21)

جہناں نوں رب تعالیٰ توفیق عطا کرے۔ اوہ اوہناں لوکاں نوں خاص انعاماں نال نوازنا چاہندا اے۔ اوہ چاہندا اے کہ اوہناں لوکاں تے اپنا خاص رحم و کرم کرے۔ کچھلی رات دی عبادت دی اہمیت تے اوس توں حاصل ہوون والے اجر دا ذکر علی حیدر کول وکھرے ڈھنگ وچ لکھدا اے۔ اوہناں نے پنجاب دے وسیبے تے رہتل دی تصویر تے مدھانی دا ذکر کر کے لوکاں نوں ثواب کھٹن دا آکھیا کہ انسان دنیا وچ جیہڑیاں مدھانیاں رٹکدا اے، اوہ اصلہ آخرت تے دنیا دوہاں وچ لکھدا اے۔ علی حیدر سوانی نوں مخاطب کر کے انج لکھدے نیں:

اٹھ سوانی تے گھت مدھانی ویلڑا کچھلی رات دا ای
 اوتوں ہوئی دھمی تے دہی نہ جی رٹکنا بھی کسے گھات دا ای
 جٹ نہ ٹٹے تے ددھ نہ وٹے ویلا وقت برات دا ای
 جیویں ددھ تھیں دہی مکھن وے حیدر توں فرق نہ ربدی ذات دا ای (22)

دنیا دی بے ثباتی توں مراد دنیا دی لافانیت تے ناپائیداری اے۔ دنیا محض تماشائے کھید اے۔ ایس نوں ہمیشگی حاصل نہیں۔ ایس اک دن فنا ہو جانا اے تے انسان نوں ایس پاروں ای ایس دنیا وچ دل نہ لاون دا آکھیا گیا۔ غفران سید دنیا دی پائیداری بارے لکھدے نیں کہ:

”ایہہ دنیا ملعون اے تے دنیا دا طالب وی چنگا نہیں۔ ایس دنیا دی حیاتی نوں
 قرک پاک وچ ”متاع الغرور“ تے لہو و لعب آکھیا گیا اے۔“ (23)

پنجابی زبان دے سارے صوفی شاعراں نے دنیا دے عارضی تے لافانی ہون دا ای سبق دے کے لوکائی دی اخلاقی تربیت کیتی۔ بابا فرید نے اپنی شاعری راہیں دنیا دی ناپائیداری دا ذکر کیتا۔ اوہناں شلوکاں وچ انسان نوں اپنیاں محلاں، عمارتاں تے گھراں تے غرور کرن دی تھیں کردار دی اصلاح کرن دا درس دتا کہ انسان دے وجود وانگر منڈپ تے عمارتاں نے وی تباہ ہو جانا اے، باقی کجھ نہیں رہنا۔ دنیا تے آخرت دے مقابلے دنیا دا سودا کرن والے لوک اپنے آپ نوں محض دھوکھا دیندے نیں، ایس توں علاوہ کجھ نہیں۔ علی حیدر ہوراں نے اک اُچے تے اعلیٰ صوفی ہون دا ثبوت دیندیاں لوکائی نوں دنیا دی لافانیت تے عاقبت دی فکر کرن دا درس دتا کہ انسان محض جھوٹھ دا سودا کر کے دنیا دے مال تے عیش و عشرت وچ پے گیا اے پر جے انسان چنگا چاہندا اے تے اوہ ایس لالچ تے فریبی دنیا توں کنارہ کشی اختیار کر لوے۔ لکھدے نیں:

اساں پانی اتے عمارت بدھی دم دم و ہا کرم اساں
 باجھ ہوا دے پونیاں وانگر کف تے نہ ہک درم اساں
 پر کیا غم چنگا جے کم کیتا کم نال کریم دے کرم اساں

اوسے موج کرم نوں جونیاں وانگر دیونا آخر دم اساں (24)

موت اجیہی حقیقت اے جس توں کدی وی انکار نہیں، دنیا وچ جس ذی روح نے آؤنا اے۔ اوس نے مڑ واپس رب ول دھارنا اے۔ موت دے فرشتے نہ عمر دیکھنی اے نہ جنس سگوں جد رب تعالیٰ دا حکم ہونا، اوس بندے دی روح کڈھ لینا اے۔ رب تعالیٰ نے قرآن مجید وچ تھیں تھیں ایہہ گل فرمادی:

”قل نفس ذائقة الموت“

ہر جان تے چکھنی اے موت۔“ (25)

موت دی حقیقت نوں جانندیاں وی لوک اک دو جے نال ویر رکھدے تے دنیا وچ فساد کردے نیں۔ بابا فرید ہوراں نے جس گل اتے شلوکاں وچ سب توں ودھ زور دتا، اوہ موت اے۔ موت اک قدرتی عمل اے۔ ایس توں پیر پیغمبر وی نہ بچ سکے۔ ناصر رانا لکھدے نیں کہ:

”بابا فرید گنج شکر دے کلام وچ اک ہور کچھ وی اگھڑواں لکھدا اے۔ اوہ اک

تھاں جا کے مطلق ناامیدی، موت دے خوف، بڑھاپے تے کمزوری دا بیان

کر کے وی اپنے قاری نوں سدھے راہ لئی پریردے نیں۔“ (26)

حضرت بابا فریدؒ جے چند نوں ووہٹی تے موت نوں لاڑا کہہ کے بڑے خوبصورت انداز نال انسان دی دنیا توں رخصتی دی حقیقت بیان کیتا اے کہ اوہدے پیارے دنیا والے اوس نوں اکلیاں ای رخصت کر کے موت دے حوالے کر دیندے نیں۔ انج ای اوہناں بندے نوں وڈوڈیریاں دی فانییت تے اوہناں دے مرن دی حقیقت دسی اے نیں کہ بندے نوں اپنے عزیز رشتے داراں تے بڑا مان سی پر فیروی اوہناں نوں رب کول جانا پیا۔ اوہ وی اپنی حیاتی لنگھا کے مقرر ویلے تے دنیا توں چلانا کر گئے پر انسان فیرا لیس سچائی نوں جھٹلاند اے:

فریدا کتھے تینڈے ماپے جنہیں توں جینوں

تے پاسوں اہ لد گئے توں اے نہ پتینوں (27)

ہر بندہ جوان توں بڑھا ہو کے اخیر موت دی حقیقت دا جام پی لیندا اے۔ علی حیدر ہوراں کول موت دی حقیقت، عمر دے گزر جاوون تے موت دے نیڑے آون دا ذکر عشق مجازی دے روپ وچ اے۔ اوہ محبوب نوں مخاطب ہو کے موت دا ذکر انج کردے نیں:

طرف تساڈے راہ دی تک تک تھکیندیاں ایویں عمر گئی

لکھدیاں نت نت کاغذ حیدر اکھیاں ایویں عمر گئی (28)

انسان نوں دنیا وچ رب تعالیٰ نے اپنی عبادت کرن واسطے تے نیک عمل کرن لئی گھلایا۔ دنیا آخرت دی کھیتی اے۔ انسان جو بوندا اے، آخرت وچ اوہی فصل کھدا اے، ایس لئی سارے صوفی شاعراں کول نیک اعمال کرن داتے آخرت دی فکر کرن دا سبق موجود اے۔ حضرت فرید الدینؒ ہوراں نے ودھیر تھاواں تے لوکاں نوں نیک اعمال کرن تے آخرت نوں سنوارن دا عہد دتا۔ عصمت اللہ زاہد دسدے نیں کہ:

”بابا فرید نے اپنی شاعری وچ آخرت دی فکر ول بہت زیادہ دھیان دتا اے

پراہدے لئی بنیادی گل ایہہ اے کہ آخرت دی فکر صحیح تاں ای جمد اے جے

انسان نوں ایس دنیا دے فانی ہون تے مکمل یقین آ جاوے۔“ (29)

بابا فرید ہوراں انسان نوں سمجھدا کہہ کے اوس نوں نیکیاں ول اُکسایا تاں جے انسان اپنے گریوان وچ ویکھدا رہوے۔ اوہی اوہدی نیکی اے۔ اوہناں موجب جدوں تیکر موت لے نہیں جاندی، اوس ویلے تیکر رب نوں پکارنا تے نیک عمل کرنا لازم اے۔ اوہ لکھدے نیں:

کوک فریدا کوک توں جیویں راکھا جوار
جب لگ ٹانڈا نہ گرے تب لگ کوک پکار (30)

ایس توں اڈا اوہناں اپنے شلوکاں وچ لوکائی نوں احتساب کرن تے نیک عمل کرن دا آکھیا اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ بار بار احتساب کر کے ای انسان چنگے کم کردا اے۔ اوس نوں اپنے گناہواں دا احساس ہوندا اے تے اوہ اپنا احتساب کردا کر دانیک ہو جاندا اے۔ علی حیدر ملتانی ہوراں دارنگ وی صوفیا نہ اے۔ اوہناں نے لوکاں دی اصلاح کرن تے نیک عملوں دا درس دتا۔ اوہ آکھدے نیں کہ ہر انسان نوں دنیا وچ آون دے مقصد نوں سمجھنا چاہیدا اے ایس پاروں ای اوہ نجات حاصل کر سکدا اے:

طلب مینڈی حق پاک ولوں توڑے نال گناہواں دے اٹیاں میں
اوہناں صاحبان دی ہر دم بندیاں میں توڑے ذات کمیٹری جٹیاں میں
مکھن دی ہمسائی ہاں توڑے چھاں نماٹری کھیٹیاں میں
علی حیدر جائی شراب دی ہاں توڑے خاک نماٹری ٹیاں میں (31)

ایمان دیاں صفتاں وچوں اک صفت ایہہ اے کہ انسان اپنی تقدیر اتے راضی رہوے۔ انسان نوں جدوں اللہ تعالیٰ نے پیدا کیتا فیروں دے نال ہون ورتن والی نوں اپنے کول لکھ کے محفوظ کر لیا تے ہولی ہولی ایہوای ہونی تقدیر دا بن کے انسان دی حیاتی دا حصہ بن گئی۔ جو کجھ ہوندا آیا، وہ رب ولوں ای اے۔ ایہدے وچ کسے قسم دی اگر مگر کرن دی اجازت نہیں۔ انسان نوں اپنی قسمت تے تقدیر اتے راضی رہن دا سبق سارے صوفی شاعراں نے دتا۔ بابا فرید ہوراں انسان نوں ایس پاروں ای ہر صورت تے ہر حال وچ راضی رہن دا آکھیا، جدوں انسان نوں علم اے کہ لکھیٹل نہیں سکدا، فیروہ

اعتراض کیوں کر دالے۔ اوہ اصل وچ انسان دی روحانی اصلاح تے رضامندی دا درس دیندے نیں۔ عصمت اللہ زاہد
 ”ادب سمندر“ وچ بابا فرید دی روحانی تبلیغ بارے لکھدے نیں کہ:

”بابا فرید اپنے سے دے منے پر منے درویش تے ولی اللہ وی سن۔ اوہناں نے
 جتھے عوامی سطح اتے سماج دی اخلاقی فضا دا فریضہ انجام دتا، او تھے اوہناں نے
 روحانی اصطلاح ول وی خاص توجہ دتی اے۔“ (32)

بابا فرید ہوراں نے چند نوں ”نمانا“ کہہ کے آکھیا کہ ہر اک شے دا ویلا مقرر اے۔ انسان نے اک دن او سے
 ویلے نوں گنوا کے رونا اے تے ایسے پاروں حیاتی راضی تے خوش ہو کے لنگھانی چاہیدی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

جند نمائی کڈھینے ہڈاں کوں کڑکا
 ساہے لکھی نہ چلنی، جند وکوں سمجھا (33)

علی حیدر ملتان ہوراں کول وکھرے تے نویکلے رنگ وچ تقدیر تے رب دی رضا دا سبق اے۔ اوہناں دے نیڑے
 جو کجھ کر دالے، رب کر دالے۔ بندہ رب دے فیصلیاں اگے بغاوت نہیں کر سکدا سگولوں اوس نوں اوہ تمام فیصلے مننے پیندے
 نیں۔ علی حیدر تے تقدیر دا اختیار اوس پاک ذات نوں دتا اے تے آکھدے نیں کہ اوہ آپ لکھد اے تے آپے ای بندیاں
 کولوں عمل وی کراندا اے۔ ایہہ کل اختیار صرف او سے ذات باری تعالیٰ نوں حاصل اے۔ اک تھان اوہ تقدیر دے کیتے
 کرائے توں دور ہو کے سبھ کجھ تے سبھ کماں دا محور محض رب تعالیٰ دی ذات نوں ای آکھ کے ایس خیال توں بری ہو گئے کہ
 رب تعالیٰ جو کر دالے، آپے ای کر دالے:

آپ کرینڈا کم سبھے تقدیر قضا بہانڑا ای
 ایہ زمین آسمان تے عرش قدرت تینڈی دا آندڑا ای
 آپے مارے تے آپے جوئے اتے عزرائیل بہانڑا ای
 میں کیہ جاناں رمزاں یار دیاں حیدر تے پھر دا لوک دیونڑا ای (34)

صبر دا درس اک اجیہا درس اے جس نے ایہدے اتے عمل کیتا، اوہنے ولی تے اولیاں دا مقام حاصل کر لیا۔

آکھیا جاندا اے کہ صبر دا پھل مٹھا اے۔ انسان ایہواک صبر دا گھٹ پی کے اپنے نفس دی برداشت دا امتحان لے کے اوس دی تربیت کردا اے تاں بے اوہدا اگلا قدم جنت الفردوس دی چوکھٹ تے ہووے۔ قرآن پاک وچ ارشاد اے کہ:

إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ

”بے شک رب صبر کرن والیاں دے نال اے“ (35)

بابا فرید موجب اگر انسان صبر کرے تے رب تعالیٰ اوس دے صبر شکر دا پھل اوہنوں ضرور دیوے گا۔ رب تعالیٰ نوں اپنے بندے دا صبر دا گھٹ بڑا پسندا۔ لکھدے نیں:

صبر منجھ کمان اے صبر کانہڑوں
صبر سندان خالق خطا نہ کریں (36)

جیہڑے لوک حیاتی وچ صبر دا پلا پھڑ لیندے نیں، اوہ رب دے نیڑے ہو کے اوہدی قدرت دے مزے لیندے نیں۔ صبر کر کے انسان دے اندر چنگی آجانندی اے تے اوہ سونے وانگ خالص ہو کے کنڈن بن جاندا اے تے بے اوہ صبر چھڈ دیوے، فیراک معمولی انسان ہو کے رہ جاندا اے۔ اوہ انسان نوں ہر حال تے حالات وچ راضی رہن دا درس دیندے نیں۔ انسان تے ہزار مشکلاں اوکڑاں آندیاں نیں تے اوس نوں اوہناں اوکڑاں راہیں ودھیر سبق ملدا اے۔ انسان سمجھدا اے کہ صرف اوہدے اتے ای رب دا قہر یا آزمائش نازل ہوئی پر جدوں اوہ اپنے آل دوالے دا محاصرہ کردا اے تے اوس نوں اپنا دکھڑا نکاتے دو جیاں دا وڈا دسد اے۔ بابا جی جتھے انسان نوں ہر حال وچ راضی رہن دا کہندے نیں، اوہ تھے ای اوہ اوس نوں فقر فاقہ تے فقر دی حالت وچ وی رب دی ذات اتے بھروسہ رکھ کے تحمل کرن دا درس دیندے نیں۔ بابا جی نے انسان نوں رکھی سکھی کھا کے تے صبر شکر کرن دا درس وی دتا کہ انسان کسے دو بے دیاں آسائشاں ویکھ کے اوہدے کولوں حسد نہ کرے سگوں رب کولوں اپنے بھلے دی دعائے۔ ایہدے برعکس علی حیدر لکھدے نیں کہ جہناں اپنے یار تے محبوب دے ناں نوں چپیا۔ اوہ صبر تے برداشت ہنر رکھدے نیں۔ ایہوای صبر تے قرار اوس نوں عشق دیاں منزلاں تے لے ٹردا اے۔ اوہ عاشقاں نوں مخاطب کر کے اوہناں نوں براہ راست صبر تے تحمل دی تلقین کردے آکھدے نیں:

ص: صبر کر کوٹ اُسار کے جی گوری نیناں دے لا بازار بیٹھی

ہر ہر زلف دی تار بیمار کیتا میں رات دیہاں خریدار بیٹھی (37)

مایوسی گناہ اے۔ انسان نوں امید اپنے نیڑے رکھنی چاہیدی اے کیوں جے انسان رب دی ذات کولوں امید وابستہ کردا اے تے اوہ کدی وی بے آسا نہیں رہندا۔ ایس لئی رب تعالیٰ فرماندا اے کہ میں بندے دے گمان نال آں۔ اوہ جس طرح دامیرے نال گمان رکھدا اے، میں اوسے طرح دی اطاعت کرنا آں۔ اگر بندہ اک واری اوہدے ول آندا تے رب تعالیٰ دس واری اوہدے ول آندا اے۔ بابا فرید ہوراں دسیا کہ بے شک اوہ دکھ دے سکھ دی کاری کردا اے، اوہ مشکل دکھا کے بعد وچ انسان نوں چنگا ویلا وی دکھاندا اے۔ قرآن پاک وچ ارشاد اے:

فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا (۵۹)

سو اوکھ دے نال ضرور سوکھ وی اے۔“ (38)

بابا فرید ہوریں انسان نوں رب دی ذات کولوں پر امید رہن دا آکھ کے اوس نوں دتے نماں نوں بھلاون دا درس دتا کہ اوہ محض رب نوں تے اوہدی ذات نوں اک من تے اوہدے اتے بھروسہ کر کے چنگے ویلے دا اڈیک کرے۔ علی حیدر ہوریں رب دی بارگاہ وچ اپنے گناہواں دی معافی منگدے تے رب دی ذات اُتے آس امید رکھدے نیں۔ رب تعالیٰ کولوں موت دی آخری ہچکی ویلے تیکر امید رکھنی چاہیدی اے کیوں جے اوس دی ذات پاک ای امیدیاں پوریاں کردی اے۔ علی حیدر ہوراں نے سی حرفیاں وچ اک ہور تھاں رب تعالیٰ دی ذات تے بھروسہ رکھن تے ہر ویلے پر امید رہن دا درس دتا۔ اوہ لکھدے نیں کہ اوس ذات نال آخری دم تیکر امیدیاں لائیاں چاہیدیاں نیں:

ب بلن نہ لوکاں دیاں سکلیاں نی کرماں نال بلیندیاں سنیاں نی

اکناں ستیاں شوہ منا لیا اک چڑھ سیجاں اتے رنیاں نی

ہک سوہنیاں دے متھے بھاگ نہیں اک کوچھیاں کیسر بھنیاں نی

علی حیدر اللہ دی ذات کولوں کل دیاں ایہہ آساں پنیاں نی (39)

انسان نوں ہر حال وچ اپنی ذات دا محاسبہ تے اوہدی سہان کردے رہنا چاہیدا اے، ایہو ای سہان تے محاسبہ اوس نوں کردار دی بلندی تیکر اڑاندا اے، جے انسان محض دو جیاں نوں جانن پرکھن تے اوہناں دیاں کمزوریاں دا محاصرہ کردار ہوے، اوس صورت وچ اوہ سبھ کجھ گنوا دے گا۔ بابا فرید ہوریں بندیاں نوں اپنی ذات تے اوقات دی سہان کرا کے غرور تے تکبر دی نفی کرن دا آکھیا اے جے انسان اپنی ذات نوں محض فانی من لوئے تے اوہ ہر طرح دے فخر تے تکبر توں بچ سکدا اے:

فریدا میں بھلاوا پگ دا، مت میلی ہو جا
گھلا روح نہ جاندا، سر بھی مٹی کھا (40)

انج ای علی حیدر ہوریں اُچے صوفی تے مبلغ وانگر کہندے نیں کہ اک تے رب دے ذکر تے اوہدی یاد نوں نہ بھل تے دو جا اوس پاک ذات باری تعالیٰ دی امید تے آسرے تے اپنی شخصیت نوں غرور توں دور رکھو۔ اوہ اپنی ذات نوں پہچان کے تے اپنی اصلاح دا درس انج دیندے نیں۔ جے سچ دی گل کرینے تے جھوٹھ ہر بڑائی دی جڑاے، کوڑ انسان نوں دنیاتے آخرت دوہناں وچ تباہ کردیندا اے۔ ایہہ کوڑ زندگی تے انسان دی تباہی دا باعث اے۔ ایس لئی رب تعالیٰ نے انسان نوں جھوٹ توں دور رہن دا حکم دتا تے جھوٹھیاں تے رب نے لعنت گھلی۔ جھوٹھے دا اک نقصان ایہہ وی اے کہ اوس دی گل اگر سچی وی ہووے گی، کوئی وی سچ نہیں منے گا۔

مکدی گل ایہہ کہ بھوایں بابا فرید الدین ہوراں دا تعلق 12 ویں صدی عیسوی نال اے تے حضرت سید علی حیدر ملتانی 1717 ویں صدی عیسوی نال اے پر ایہناں دونہواں شاعراں دے وچار اُچ کوئی دے صوفی ہون پاروں ودھیر ملدے نیں۔ بابا فرید نے جتھے ساری حیاتی درویشی تے درس تدریس، وعظ تے نصیحت کرن وچ لنگھاتی، لوکائی دی اخلاقی تربیت کردے رہے۔ اوہناں دے کلام نوں پڑھ کے اخلاقیات دی دس پیندی اے، دو جا شریعت محمدی دی پابندی کرن دی نصیحت وی ملدی اے۔ اوہناں نے لوکائی دی عام زبان وچ درس تے تدریس دیون داسر بندھ کیتا تاں جے لوکاں نوں گل سمجھ آسکے۔ جد کہ حضرت بابا فرید دے کلام وچ یکتائی، رب دی وحدانیت، سلوک، نصیحتاں، اصلاحواں، صبر، شکر، عنایت، الغرض ہر طرح دے اچے موضوع ملدے نیں۔ ویکھیا جاوے اوہ نہ صرف پنجابی شاعری دے سگوں پنجابی زبان دی صوفیانہ

شاعری دے وی موڈھی نہیں۔ اوہناں دے شلوکاں وچ سارے موضوع ملدے نہیں۔ اسلم رانا ”یار فرید“ وچ دسدے نہیں کہ:

”اوہناں دی شاعری وچوں فنا داصلہ، درویشی تے فقیری دی راہ دیاں اوکڑاں،
اللہ دی حقیقت، غیر اللہ دی حقیقت، توکل، صبر، دنیا دی حقیقت، جذب دی
حقیقت، عجز و انکسار، نفس کشی، گناہ دا احساس تے اللہ دی رضا ورگے ون
سونے سوہنے مضمون ڈھیر لبھدے نہیں۔“ (41)

دو جے بنے علی حیدر دا تعلق اک سید گھرانے نال اے۔ اوہ درویش تے صوفی سن۔ اوہناں دے کلام وچ
انفرادیت دا عنصر لبھد اے۔ ایہو ای انفرادیت اوہناں نوں پنجابی زبان دے باقی شاعراں توں وکھ کر دی اے۔ اوہناں نے
مجاز نوں سہارا بناؤندیاں عشق حقیقی تے تصوف دی خوب پرینا کیتی۔ ایس توں اوکڑاں دے اخلاق نوں اخلاقیات دی تعلیم
راہیں سنوارن دی کوشش کیتی۔ فقیر محمد فقیر دسدے نہیں:

”آپ دی شاعری گوہڑے صوفیانہ رنگ وچ رنگی ہوئی اے۔“ (42)

مختصر ایہہ کہ دوہناں صوفی شاعراں دے کلام وچ شاعرانہ موضوع، اخلاقیات تے تصوف دے ودھیر موضوع
ملدے نہیں۔ بھائیں اوہناں دے دور وکھو وکھ نہیں پرا اوہناں دا پیغام اکوای اے۔

حوالے

- 1- اقبال صلاح الدین (مرتب)، لعلوں دی پنڈ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1984ء، ص 520
- 2- اسلم رانا، ڈاکٹر، رمزروایت، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1986ء، ص 17
- 3- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، لاہور: اے ون پبلشرز، 1989ء، ص 26
- 4- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، مہکدے پھل، لاہور: تاج بک ڈپو، 1988ء، ص 162
- 5- عارف عبد المتین، پرکھ پڑچول، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 1993ء، ص 103

- 6- قرآن (پنجابی ترجمے تے تفسیر نال)، لاہور: پنجابی ادبی لہر، 1986ء، پارہ 30، سورۃ اخلاص، آیت 1-4
- 7- عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، لاہور: پنجابی ادبی بورڈ لاہور، ص 12
- 8- ناصرانا، ڈاکٹر، رنگاں وچوں رنگ، لاہور: پاکستان پنجابی فکری سانجھ، 2004ء، ص 202
- 9- فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، لاہور: پنجابی ادبی اکادمی، 1963ء، ص 34
- 10- فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، ص 115
- 11- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر، تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1973ء، ص 17
- 12- فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، ص 87
- 13- غفران سید، بشیر حسین ناظم، کلاسیکی ادب، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1990ء، ص 230
- 14- عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 54
- 15- فقیر محمد فقیر، کلیات علی حیدر، ص 39
- 16- شہباز ملک، ڈاکٹر، نثارے، لاہور: تاج بک ڈپو، 1979ء، ص 117
- 17- عبدالرزاق، دوہڑے بابا فرید دے، ص 43
- 18- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، ص 60
- 19- فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، ص 122
- 20- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص 61
- 21- عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 47
- 22- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، کلیات علی حیدر، ص 104
- 23- بشیر حسین ناظم، غفران سید، کلاسیکی ادب، ص 96
- 24- فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، ص 60
- 25- القرآن، پارہ نمبر 4، سورۃ آل عمران، 3، آیت نمبر 185

- 26 ناصر رانا، ڈاکٹر، رنگاں وچوں رنگ، ص 18
- 27 عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 44
- 28 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، کلیات علی حیدر، ص 49
- 29 عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، ص 25
- 30 عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 16
- 31 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، کلیات علی حیدر، ص 112
- 32 عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، ص 27
- 33 عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 9
- 34 فقیر محمد فقیر، کلیات علی حیدر، ص 103
- 35 القرآن، پارہ 2، سورۃ البقرہ، آیت 2، 153
- 36 عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 63
- 37 فقیر محمد فقیر، کلیات علی حیدر، ص 68
- 38 القرآن، پارہ 30، سورۃ الم نشرح، آیت 5، 6، 94
- 39 فقیر محمد فقیر (مرتب)، کلیات علی حیدر، ص 41
- 40 عبدالرزاق (مرتب)، دوہڑے بابا فرید دے، ص 22
- 41 اسلم رانا، ڈاکٹر، یار فرید، لاہور: نیلی بارا کیڈمی، ص 24
- 42 فقیر محمد فقیر، مہکدے پھل، ص 23

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July.Dec. 2019, PP 97-106

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ ڈاکٹر مریم سرفراز

دمودر دے قصہ ”ہیر“ وچ پینڈو رہتل**Abstract**

This research article is about rural picture in the romantic tale of "Heer Ranjha" written by Damodar. "Heer" is a famous romantic tale of the Punjab. It has been written by many writers but Damodar Das Damodar is a poet who created it first of all. It is a story which was happened in the period of King Akbar. When we read the tale of "Heer Ranjha" written by Damodar. we realize that Damodar was a poet who experienced this story with his own eyes. Some writers disagree with the claim of Damodar but a great number agreed with his views. In this research paper beauty of rural values in the romantic tale of "Heer Ranjha" of Damodar Das Damodar is explained.

دمودر داس دمودر دیکھن نوں تاں جھنگ دے زرعی علاقے داسدھاسا دا جیہا کوی جا پدا اے پر ڈوگھی نظر نال
ویکھیا جاوے تاں اوہ پنجابی دامہان کوی اے۔ اوہ گوروارجن، بھائی گورداس تے شاہ حسین داسکالی اے تے اوہناں نال

☆ اسٹنٹ پروفیسر پنجابی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

کھلوتا اوہناں توں نکائیں جا پدا۔ دمودر اکبر دے دور دا شاعر سی۔ اوس دی ہیر انسانی عظمت تے آزادی لئی ڈٹ کے لڑدی اے۔ دمودر نے ہیر دی کہانی نوں متاثر کن اسلوب وچ بیان کیتا اے۔ باوا بدھ سنگھ دمودر بارے لکھدے نیں:

”دمودر ذات دا گلائی اردوہ سی۔ ایہہ چوچک دے شہر جھنگ وچ ہٹی کردا
سی۔ چوچک علاقے دا مالک سی تے ایس کر کے دمودر دا میل سیالاں نال
ڈھیر سی۔“ (1)

دمودر نے پندرھویں صدی وچ پنجابی وچ قصہ ادب دی بیہ رکھی۔ ایس لئی اوہنوں قصہ ادب دا بابا آدم آکھیا جاند اے۔ پنجاب دا سب توں مشہور تے مقبول ترین قصہ ”ہیر رانجھا“ اہجیہدے بارے آکھیا جاند اے کہ ہیر تے رانجھے دے عشق دا واقعہ شہنشاہ اکبر دے زمانے وچ وقوع پذیر ہو یا۔ دمودر اوہ پہلا شاعر اے جس سب توں پہلاں ایہنوں قلمبند کیتا۔ ڈاکٹر بنارس داس جین کہندے نیں:

”سب توں پرانا قصہ دمودر دا لکھیا ہو یا اے۔ دمودر ذات دا گلائی روڑا سی۔
شہر جھنگ وچ ہٹی کردا سی۔ اکبر ویلے ہو یا تے ہیر رانجھے دا ساکا اپنی اکھیں ڈٹھا
ہور ناں شاعر اں نالوں دمودر دے قصے کہانی دا وی فرق اے۔“ (2)

دمودر اک پاسے پنجابی لوک ادب، دوجے پاسے سمکالی صوفیانہ ادب تے تیجے پاسے فارسی مثنوی ادب توں جانو ہونداں ایہہ رچنا کیتی۔ اوس اپنے قصے وچ دعویٰ کیتا کہ اوہ ایس عشقیہ داستان دا چشم دید گواہ اے۔ دمودر دا قصے نوں اکھیں ڈٹھا کہن وچ شک ہو سکدا اے پر یقین نال آکھیا جاسکدا اے کہ اکبر دے دور وچ ایہہ ڈھیر مشہور ہو چکیا سی۔
ڈھیر کھوج کاراں تے لکھاریاں دمودر دے دعوے نوں منن توں انکار کیتا اے۔ کجھ دا آکھنا اے کہ ایہہ قصہ اکبر دے سسے توں پہلاں دا اے پر لکھیا اوہدے دور وچ گیا پر کجھ لکھاری تے سوچھوان اچیہے وی نیں۔ جنہاں دمودر دی ایس گل تے یقین کیتا اے۔ محمد آصف خان ایس بارے لکھدے نیں:

”دمودر تھاؤں تھا ئیں ”اکھیں ڈٹھا“ ورتدا ہے۔ ساڈے ڈھیر سارے لکھیاراں
جیویں باوا گنگا سنگھ بیدی، باوا بدھ سنگھ، مولا بخش کشتہ، ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ
تے کنیاں ہور من لیا ہے کہ ہیر رانجھے دا پریت نالک دمودر اکھیں ڈٹھا

ہائی۔“ (3)

چونکہ دمودرنوں کہانی بنی بنائی مل گئی۔ کہانی اتے ادب رچن دی روایت وی پہلاں قائم ہو چکی سی۔ ایس کہانی بارے لوک گیت، کافیاں، وارتے قصے اوس توں پہلاں رچے جا چکے سن۔ دمودرنے ایہناں توں چوکی لا بھ چکی۔ سعید بھٹا ہوراں پروفیسر پیار سنگھ بھوگل ہوراں دے حوالے نال لکھیا اے:

”کسے نے پٹواری کہیا اے تے کسے نے دوکاندار۔ کاروبار پتہ نہیں اوس دا

کیہ سی، پراوہ سدھا سادا بندہ نہیں سی۔ اوہ پڑھیا گڑھیا پرانے پنجابی ادب

اتے سمکالی پنجابی ادب توں چنگی طرح جانوسی۔ اوہ فارسی دا ودوان سی، ایس

لئی جدوں اوہ قصہ لکھن بیٹھاتاں ایس وچ مہاں کوتاوالے گن پیدا کر گیا۔“ (4)

دمودرنے ہیردا قصہ اکبر بادشاہ دے دور وچ لکھیا۔ اوہنے اپنے قصے وچ 17 تھاواں تے اکبر دا ذکر کیتا اے۔

رسالہ ”لیکھ“ وچ مظفر اے غفار اپنے مضمون وچ لکھدے نیں:

"It is Possible that Hear Damodar has been located in the times of Akbar, the Mughal King, by the poet and he is not from that time. Damodur uses this historical background and plays with it. Akbar is mentioned seventeen times in his Heer and this sheds an inferential light on the historical times." (5)

شاعر لکھن ویلے اپنی سوچ تے فکر واسطے سارا مواد آ لے دوالے دے سماج توں حاصل کر دا اے۔ دمودرنے وی

پندرھویں صدی دے پنجاب دی رہتل نوں ڈھیر سدھچجے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ اوہنے اپنے شعراں راہیں اوس سے

دے پنجاب دی تصویر کھچی کہ قصہ پڑھدیاں پورا نقشہ اکھاں اگے گھم جانا اے۔ پنجاب بارے اسلم پرویز نے مارین ڈبلیو

اسمٹھ دی رائے اچ بیان کیتی اے:

”پنجابی سوسائٹی ایس سچی کاری کے مصداق نہیں جو خود کفیل اور علیحدہ علیحدہ دیہاتوں کے ٹکڑوں سے مل کر بنی ہو بلکہ یہ کہنا بجا ہوگا کہ اس کی مثال ایک ایسے قالین کی سی ہے جس کا ہر حصہ خواہ کتنا ہی منفرد اور ممتاز کیوں نہ ہو لیکن وہ پورے قالین کے تانے بانوں میں اس طرح سے بنا ہوا ہے کہ ایسے الگ نہیں کیا جاسکتا۔“ (6)

ایس رائے توں پنجاب دی اہمیت دا اندازہ ہوندا اے۔ دمودر نے دیس پنجاب دا واسی ہون دا حق پوری طرح نبھایا۔ دمودر دا پنجاب دی پینڈور ہتل نوں بیان ڈھنگ نوں بیکھرتے سلاہن جوگ سی۔ اوس اپنے دور دے لوکاں دی حیاتی، اوہناں دے رہن سہن، ریتاں روایتاں، پیار محبت، خوشی غم تے لڑائیاں نوں ڈھیر خوبصورتی نال شعراں دا روپ دتا اے۔ پروفیسر پیار سنگھ بھوگل لکھدے نیں:

”اوس دی کہانی وچ کافی کچھ نہ منن یوگ ہون دے باوجود اوس دا مقصد بڑا قابل یقین لگدا اے، کیوں کہ اوہ نکلے دیروے دا دھنی اے اوہ اپنے سماجی لوکاں دے جیون دیاں نکلیاں نکلیاں گلاں خوراک، لباس، رسماں، وہم، بھرم، دھرم، قبیلیاں وچ ورن والیاں لوکاں دی آپو وچ کھیہ بازی، بڑے وہروے نال دسدا اے۔“ (7)

دمودر دے قسے وچ تن جاگیر دارنیں جہناں وچ ہیر دا پوچو چوک، رانجھے دا پوچو معظم تے کھیڑے شامل نیں۔ ایہہ جاگیر دار خوشحال سن۔ ایہناں کول حیاتی دیاں ساریاں خوشیاں موجود سن۔ دمودر نے چوچک نوں چراسی (84) پنڈاں دا مالک دسیا اے۔ اوس سے بالاں دے جمن تے خوشیاں منایاں جانڈیاں سن جیویں ہیر تے رانجھے دے جمن تے اوہناں دے ماں بیونوں ہر پاسیوں ودھائیاں ملیاں:

گھر چوچک دے بیٹی جمی، ہونیاں جگ ودھائیاں
نھاتی دھوتی پٹ لھیٹی، کچھڑ کیٹی دائیاں

گھر معظم دے دھیدو جمیا، ہوئی جگ ودھائی

گھر شادیاں نے معظم رکھے، عظمت کی روشنائی (8)

ایس قصے وچ پرانے پنجاب دی کھلی ڈھلی تہذیب پوری آب و تاب نال لشکاں مار دی دس دی اے۔ پنجاب دے پینڈ ووسیب وچ ایہہ روایت مڈھ قدیم توں چلی آرہی اے۔ جمیاں سارای بالاں دے رشتے منگ دتے جاندے۔ مکی عمر وچ ای کڑیاں منڈیاں دے رشتے آؤن لگدے۔ قصے وچ ہیرتے رانجھادو ورھیاں دے نیں تے اوہناں دے رشتے آن لگے۔

دو ورھیاں دی چھوہر ہوئی، ڈھک رہیاں کڑمائیاں

چونہہ ورھیاں دی چھوہر ہوئی، گلاں کرے سچائیاں

دو ورھیاں دا دھیدو ہو یا، ڈھک رہی کڑمائی

چونہہ ورھیاں دا دھیدو ہو یا، تاں سورج جھات دکھائی (9)

دمودرنے قصے وچ نہ صرف رسماں ریتاں دا ذکر کیتا سگوں جاگیردارانہ سوچ نوں وی سامنے لیاندا جیہناں دی اکھ ہمیش منافع ول ہوندی اے۔ چوچک چونکہ جاگیردار تے پنڈاں دا مالک سی، ایس لئی اپنی عزت دے لو بھ پاروں ہیردا ساک اپنے برابر دے لوکاں وچ کرنا چاہندا سی۔ نجم حسین سید ایس بارے لکھدے نیں:

”جیڈی کل موکلی ہے اوڈا ای ان ڈٹھے بھیڑے دن دا دھڑکا گھنیرا ہے،

ایس دھڑکے نوں کھیڑیاں جیہی موٹی سامی نال ساک دا بیمہ ای دے سکدا

ہے۔“ (10)

پنڈاں دے ماحول وچ کڑیاں اپنی مرضی نال کھیڈ دیاں، ہسدیاں تے موجاں کردیاں نیں۔ چودھریاں دی دھی ہون پاروں ہیر کول سہیلیاں دی گھاٹ نہیں سی۔ اوہدیاں سٹھ سہیلیاں سن جہناں نال جوانی دے خمار وچ مست بے فکری نال اوہ سارا دن اٹھکیلیاں کردی تے کھیڈ وچ مگن رہندی:

کون سرشتہ ہیرے کیتا، کیہ کجھ آکھ سنائے

پہلا پہر ہسھوہی آتن، مکھن روٹی کھائے
 دوہے پہر گھندی گھنگنیاں، پینگھاں پینگھن جائے
 تیجے پہر بیلے وچ کھڈے، رینڈی کھکھڑی کھائے
 چوتھے پہر دریاوے نھاوے، سارا آتن آئے (11)

جناب گوبند سنگھ لانبہ ایسے گل نون اچ بیان کردے نیں:

”قصے دی خوبی ایہہ اے کہ ایہدے وچ پرانے پنجاب دی کھلی ڈھلی تہذیب
 لشکاں مار رہی اے۔ جھنگ دیاں کڑیاں نہ صرف جنگلاں بیلیاں وچ کھلیاں
 وچردیاں، دریاواں وچ ٹہیاں لاؤندیاں اتے مکھناں نال پلپیاں نیں۔“ (12)

پنجابی جیون دی سبھتوں وڈی صفت دمودرنے اوہ پناہ لین آئے ڈکھیارے دی مدد کرنا دسی اے۔ بھاویں اوہ ویری
 ای کیوں نہ ہووے۔ ہیر بڑی بہادر تے نڈرسی، اوس اپنی جان خطرے وچ پا کے پناہ لین آئے لڈن دی حفاظت کیتی۔
 دمودرنے اپنے قصے وچ اوس دور دے جاگیر دارانہ طبقے توں اک ہور طبقے دی عکاسی وی کیتی جیہڑا باہماں،
 ڈوماں تے میراثیاں دا طبقہ اے۔ ایہہ لوک اپنی حیاتی نون اپنی مرضی نال نہیں سگوں جاگیر داراں دے اُصولاں پٹھ
 گزار دے سن۔ اچ دمودرنے سماج وچ طبقاتی کشمکش دا لشکارا وی دسدا اے۔ ایس گل نون اقبال صلاح الدین نے اپنی
 نظم ”چسی“ وچ سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے:

اچ دی گل تاں ناہیں بچدا
 ویلے صدیاں آن وہائیاں
 ساڈے وڈ وڈیریاں اچوں
 پکیاں ریتاں بھنن آلا
 ہک نہ جمیا
 پشتاں بھئی

اساں گلپ نبھایا
 ہر ہک راٹھ دی داری کیتی
 دینہاں راتیں اوکھت بھوگی
 مونہوں اپھ نہ کیتی
 رزق اوہناں دے مونہوں ڈھٹھا
 ودھیا گھٹیا
 جد وی ڈھیا کھادا
 مڑ وی پچڑا

کھاندے رہساں (13)

پینڈور ہتل دی پرانی ریت اے کہ لوکائی جد کوئی فیصلہ کرے، اوہ بزرگاں دی پرہیا کولوں مشورہ ضرور لیندے جس دا
 گوڑ دمودر دے قصے توں لایا جاسکدا اے۔ دمودر نے قصے وچ ایہو تصویر کھچی۔ پنڈاں وچ جدوں وی کوئی وڈا فیصلہ کیتا
 جاند، اوہ سبھ دی رضامندی نال کیتا جاند اسی۔ ایس لئی ویاہ شادی کرن لکیاں وی قبیلے کولوں مشورہ کیتا جاند اسی۔ جیویں علی کھیڑا
 ہیر دے ساک بارے لکھدے نیں:

چلیے جھنگ سیالاں والے، روشن ساک کریے

کہے دمودر ڈھل نہ بندی، تیاری ترت کریے (14)

اوس دور وچ تعلیم ول بہتا دھیان نہیں دتا جاند اسی۔ ایس لئی ڈھیر لوک اُن پڑھن۔ ایس بارے جناب
 گو بند سنگھ لائبریری لکھدے نیں:

”چوچک بھاویں امیرتے ٹھاٹھ والا سی اتے جو اکیر نال کر لیند ادعوے“ مطابق

وڈی حیثیت رکھدا سی، پرہیا لکھیا نہیں سی، اوہ اپنا اُن پڑھسی کہ چٹھی وی آپ

نہیں سی لکھ سکدا۔ علم صرف ہٹوانیاں تائیں ای محدود سی، جو صرف بہی کھاتے

توں دکھ کچھ ہو نہیں سن جان دے۔ ضلع جھنگ دا ڈپٹی کمیشنر 1881ء دی مردم

شماری وچ وی ایس گل دی تصدیق کردا اے۔“ (15)

اوس سے جاگیر دار لوک ویاہ شادیاں تے امیری تے ٹھاٹھ باٹھ دی نمائش کردے بھاریں سرتے بھاری قرض چکنے
پین۔ ہیر دے سوہرے، ہیر دے ویاہ تے اپنی دولت اونٹھاں تے لد کے لیائے تے اپنی امیری دس لئی خوب سوٹاں سٹدے
تے دان کردے رہے۔ جج ویکھن لئی پنڈ دے سارے لوک چائیں چائیں اکٹھے ہوئے۔ جج دے نال میراٹی، ڈوم تے بھگتے
گیت گاؤندے تے نچدے آوندے سن۔ پروفیسر پیارا سنگھ بھوگل ایس بارے کہندے نیں:

”جیون دے ہر موقعے اتے ایہہ لوک من پرچاوا بہت کردے ہن۔ گھیو، گڑ،

کھنڈ، میدہ تے دانے تاں کھاندے ہی ہن، شراب وغیرہ پین داوی بار بار

ذکراے۔ ایہہ لوک بھنڈ بھگتے، شہنائیاں و جاون والے اتے چن گاؤن والیاں

عورتاں سنگ ہو کے کڑمائی دے سے ای اپنے پنڈ بلاوندے ہن۔“ (16)

پنڈاں دے لوک کھلے دل نال پروہنیاں دی خاطر کردے نیں۔ دمودردے سے وی انج سی۔ جانجیاں دی خدمت
لئی ون سونے کھانے پکائے گئے۔ ویاہ کرن لکیاں کڑی کولوں اوہدی مرضی نہیں کچھی جاندی سی جیویں ہیر دا ویاہ کھیڑے نال
کردتا گیا۔ کڑی نول دا ج وچ گھر دیاں ڈھیر شیواں دتیاں جاندیاں۔ انج وی لوکاں نول دا ج وکھاؤن لئی منجیاں و چھائیاں
جانجیاں نیں تے اودوں وی ایہو رواج سی۔

۔ منجے آن وچھائے چوچک، دا ج سماں کرائے

جڑ توں سونا، بہو بھانٹی گہنے، آن موجود کرائے (17)

پنجاب دی پینڈورہتل پنجاب دی ثقافت دا اصل روپ اے جس وچ پنجابی تہذیب ہسدی و سدی دسدی
اے۔ ایہو عکس دمودردے قصے ہیر وچ تھان تھان وکھالی دیندا اے۔ پروفیسر ڈاکٹر شیخ اقبال ہوراں نے ورڈز ورتھ دے
حوالے نال لکھیا اے:

”دیہاتی وسیب ای انسان دا اصل وسیب اے تے جو کچھ پنڈاں وچ موجود

اے، اوہ امی سچا تے کھرا اے۔“ (18)

پینڈور ہتھل دے سچے تے کھرے ماحول وچ کجھ بھٹڑے لوک وی ہوندے نیں جیہڑے اپنے فائدے لئی دو جیاں نوں نقصان اپڑاؤن توں گریز نہیں کردے جیویں اوس سے دا قاضی اپنے لو بھتے لالچ پاروں غلط فیصلے کردا۔ ہیر نوں سوہرے گھلن لئی اوس نے قانونی تے مذہبی فتویٰ دتا۔

پکڑ کھیڑیاں نوں ملی سلیٹی، گھوڑیاں اگے لائی

کوئی وٹا، کوئی سوٹا، کہے نیں لت چلائی

دُدھ پننی، مکھن پالی، سہاں اگے آئی

آکھ دموردر میں کھڑیاں ڈٹھا جو سر سلیٹی دے آئی (19)

دموردر دے سے دی پینڈور ہتھل بارے کپٹن سید فیاض محمود اپنے وچاراں دا اظہار کردیاں لکھدے نیں:

”دیہاتی زندگی اور اس زمانے کے رسم و رواج کی بھی یہاں مکمل عکاسی کی گئی

ہے۔“ (20)

ایہہ پندرھویں صدی دے پنجاب دی رہتل دامنہ مہاندر اسی جھوں دموردر نے وکھرے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ ایس قصے وچ اوہنے جاگیردارانہ نظام تے جاگیردارانہ سوچ، اس سے دی طبقاتی وٹ، رسماں ریتاں، رواجوں شعراں داروپ دے کے بڑے سوہنے ڈھنگ نال پیش کر کے پینڈوواں رہن سہن نوں بڑی باریکی نال بیانیا۔

حوالے

1- شاہانانوالی، ہیر دموردر دے کرداراں دا نفسیاتی ویروا، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2000ء، ص 28

2- بنارس داس جین، ڈاکٹر، پنجابی زبان تے اوہدالٹریچر، لاہور: مجلس شاہ حسین، 1941ء، ص 81، 82

3- محمد آصف خان، مرتب، ہیر دموردر، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1995ء، ص 14

4- سعید بھٹا، سانجھ وچار، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 552

5- لیکھ، چھ ماہی، جلد نمبر 5، جنوری۔ جون 2010ء، ص 236

- 6 اسلم پرویز، پنجاب ادب اور ثقافت، لاہور: بک پرنٹرز، 1994ء، ص 8
- 7 سانجھ و چار، ص 553
- 8 ہیر دمودر، ص 38، 64
- 9 اویسی، ص 38، 64
- 10 نجم حسین سید، اکٹھ کہانی، لاہور: ادم پبلشرز، 1990ء، ص 21
- 11 ہیر دمودر، ص 46
- 12 اقبال صلاح الدین، لعلای دی پنڈ، لاہور: عزیز بک ڈپو، 1997ء، ص 343
- 13 یونس احقر، مدیر، چونواں پنجابی ادب، لاہور: تاج بک ڈپو، ص 76-77
- 14 ہیر دمودر، ص 41
- 15 لعلای دی پنڈ، ص 343
- 16 سانجھ و چار، ص 554
- 17 ہیر دمودر، ص 151
- 18 اقبال، شیخ، ڈاکٹر، ”ولیم ویڈز ورتھ، لہراں، مہینہ وار، لاہور: جلد نمبر 45، شمارہ نمبر 4، اپریل 2009ء، ص 408
- 19 ہیر دمودر، ص 270

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 4, July-Dec. 2019, PP 107-126

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جولائی۔ دسمبر 2019ء، مسلسل شمارہ 8

☆ یسرئی سکندر

☆ ڈاکٹر مجاہدہ بیٹ

علاقائی سیاسی مسئلے تے نویں نظم

Abstract

Political problem are also social problem. Present age poet can feel importance of the problem. Politician are working for the betterment of Pakistan from 1947 uptill now, but till unsuccessful due to there poor financial status, greed and thought. Due to these thinking after 73 years of age Pakistan is an under developed country but poets of present age are sensitive as old age poetry. They write a number of small poems and long poems on behaviour, and work of politics, politician and political situation of Pakistan. Poets of modern age also indicated problem of the people due to wrong political action and re-action.

1971ء وچ مشرقی پاکستان تے مغربی پاکستان وچ علیحدگی ہوگئی۔ ہندوواں نے رات دے ہمیریاں دافاندہ

☆ ریسرچ سکالرشپ ایچ ڈی، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

☆ چیئر پرسن شعبہ پنجابی، ایہوسی ایٹ پروفیسر لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور

چلیاتے پاکستان دی سیاسی حالت نوں غیر مستحکم ویکھدیاں ایہہ نوں ہور غیر مستحکم کرن لئی ایہدے تے حملہ کردتا۔ پاکستان جیہڑا پہلے ہی مشکلات دا شکاری۔ اوہدیاں مشکلاتاں وچ مزید وادھا ہو گیا۔ فروری دے اخیر تے مارچ 1971ء دے شروع وچ ہندوستان نے ساڈے ملک دے دوواں حصیاں وچکار راجطے دی راہ نوں منقطع کردتا۔ ایس دوران مجیب الرحمان نے ہندوستان دی شہہ تے اک کھلے جلسے وچ سول نافرمانی دیاں تحریکاں توں مشرقی پاکستان دے لوکاں نوں مشتعل کردتا۔

دوواں حصیاں وچ منافرت دے جذبے بہت شدت نال سن۔ عوام سرٹکاں تے لگیاں وچ نکل آئے امن امان تہس نہس ہو کے رہ گیا۔ ایہہ صورتحال بہت مشکل سی۔ ہندوستان نے ایس نازک صورتحال توں بھرپور فائدہ چکیاتے نومبر 1971ء وچ مشرقی پاکستان تے بھرپور حملہ کیتا۔ یکم دسمبر 1971ء نوں مغربی پاکستان تے ہوائی حملے ہوئے۔ 1971ء وچ ذوالفقار علی بھٹو نے ملک دی واگ سنبھال لئی۔ 1971ء توں 1977ء وچ عالمی سطح تے مہنگائی دی ودھی۔

1977ء دے عام انتخابات وچ ملک دیاں ساریاں جماعتاں نے حصہ لیا پر چونان وچ مخالف جماعتاں نے نہ صرف صوبائی اسمبلیاں دے انتخاب دا بائیکاٹ کیتا سگوں منتخب مخالفان نے وی دستبرداری دا اعلان کردتا۔ اوس ویلے حکومت تے مخالف جماعتاں دی لمی تحریک تے قتل و غارت توں بعد جزوی مارشل لاء دے سائے وچ مذاکرات دا مڈھا بدھا۔ مذاکرات لکائے گئے تے تیجا مارشل لاء لگ گیا۔ حقیقت اے کہ تیجے مارشل لاء نے اپنی نوعیت تے تسلسل پاروں ملک تے قوم نوں کئی مسئلیاں سی، لسانی تے علاقائی گروہاں وچ وٹ دتا۔ ایہہ واحد حکومت سی جیہڑی اسلام تے مسلماناں دے متنازعہ فقہی مسئلیاں نوں مسیتاں تے مدرسیاں دے پرسکون ماحول توں کڈھ کے سرٹکاں تے لگیاں وچ لے آئی۔ 5 جولائی 1977ء نوں پاکستان دی سیاست وچ انقلاب آیا جس پاروں وچ وزیر اعظم ذوالفقار علی بھٹو دی حکومت دا خاتمہ ہو گیا تے اوہناں نوں نظر بند کر دتا گیا۔ بقول مفتاح الدین ظفر:

”اس انقلاب سے پہلے ملک ہنگامہ خیزی، افراتفری، بے لگام جمہوریت اور تشدد آمیز سرگرمیوں کا شکار تھا پیپلز پارٹی کی حکومت کی مبینہ غلط پالیسیوں نے ملک کو تباہی کے کنارے لاکھڑا کیا تھا۔ قریب تھا کہ ملک خانہ جنگی کی آگ میں جھلس جاتا کہ فوج نے اقتدار سنبھالا۔“ (1)

بھٹو نے مقدمہ قتل چلایا گیا پر سبھی اپیلیاں رد ہوئیں۔ 14 اپریل 1979ء نوں بھٹونوں پھاہے لادتا گیا۔ 1977ء وچ عام انتخاب دادعوئی دھرے دادھرا رہ گیا۔ 1979ء وچ فوجی جرنیل ضیاء الحق نے اپنی تقریر وچ ریڈیو تے ٹیلی ویژن راہیں اعلان کیتا کہ انتخابات روک دتے گئے نیں۔ 1976ء وچ چیف آف آرمی سٹاف بنن والے جنرل ضیاء الحق نے 1977ء وچ وزیر اعظم ذوالفقار علی بھٹو دی حکومت مکا دتی تے ملک وچ مارشل لاء لگ گیا۔ حالات ایسے خراب ہو گئے کہ اک دم جمہوریت دی تھاں نے قبضہ کر لیا۔ انج پاکستان نوں قیام دے ہر چند سال بعد اک فوجی راج دا سامنا کرنا پیا۔ فوجی راج دی اک وجہ ملک وچ مہنگائی، عدم تحفظ، اداریاں دی لاپرواہی تے دوغلی پالیسی دسی گئی۔ ملک دا نظام ٹورن لئی 23 اگست نوں نوں کاہینہ بنائی گئی، جس وچ فوجی افسر تے سیکرٹری وی شامل سن۔ کاہینہ وچ 22 وزیر سن۔ ایسے ملکی حالات وچ ہر پاسے اک واری فیہنگائی صورت حال پیدا ہو گئی۔ اقبال صلاح الدین ہوراں دے نیڑے:

”بندہ رستم ہووے تے بھانویں اسفندیار، انیری اوہ مٹی دا بنیا ہویا جو ہویا۔

اوڑک ناموافق حالات نے لوکاں دے کوچھے وہار پاروں اوہ ڈگ ڈھے وی

پیندا اے، اوہ ڈروی جاندا اے تے اوہ نس جان دیاں راہواں وی لھدا اے

تے اک تھک کے بہہ وی جاندا اے۔ اوہ ہروی جاندا اے، اوہ ہاڑے وی

پاؤن لگ پیندا اے تے کیرنے وی۔“ (2)

لوکائی ایہناں حالتاں دی ماری تے مدھولی ہوئی سی۔ نوں بنن والی کاہینہ دے بہتے لوکی مسلم لیگ دے سن، کیوں جے مسلم لیگ نے کھلم کھلا حکومت نال تعاون کرن دا یقین دوا یا۔ ایس کاہینہ دے سربراہ ضیاء الحق سن۔ ذوالفقار علی بھٹو نے نواب محمد خاں اُتے قتل دا مقدمہ چلایا گیا تے 15 ستمبر 1978ء نوں جدوں صدر فضل الہی دا صدارتی ویلا مکیا تے ضیاء الحق نے اپنے آپ نوں صدر مٹھ لیا۔ حکومتی مفاد پالیسیاں لئی بھٹونوں رہا کر دتا گیا پر فیروہنوں پھڑتا گیا۔ پنج مہینیاں دی عدالتی کاروائی مگروں لاہور ہائی کورٹ نے بھٹونوں سزائے موت سنائی، ایس توں مگروں 6 فروری 1978ء نوں سپریم کورٹ ولوں وی ایس سزائوں برقرار رکھیا تے معافی دیاں اپیلیاں وی مسترد کردتیاں۔ 4 اپریل 1979ء نوں رات دو بجے تختہ دار تے ٹنگ دتا گیا۔ ایس ورھے وچ ہون والے ایس پھانسی دے عمل نے پاکستان دی سیاست نوں اگلے کئی ورھیاں تک متاثر کیتا۔

صرف سیاست نہیں، عام لوکائی وی متاثر ہوئی۔ 1979ء وچ ضیاء الحق چونان کران دا اشارہ دتا پر فیرا ارادہ ملتوی کر کے 9 مارچ 1981ء نوں حلف چکیا۔ ایس عارضی حکومت دے بن مگروں 24 مارچ نوں جمہوری آئین نافذ کردتا گیا۔ پنجابی ادب وچ ملکی حالات نوں دکھ دکھ شاعراں اپنی شاعری راہیں بیانیا۔ صفی صفر اپنی نظم ”سکے پتر“ راہیں ملک تے معاشرے دے منافقانہ اکلاپے دی دس پاندیاں اک مجبور تے غریب انسان نوں دھکے ٹھڈے کھاندا رلدا دکھائی دیندے نیں:

” سکے پتر وا دے دھکے کھاندے

ہو کے بھر دے

ادھر ادھر رُلدے پھر دے۔“ (3)

جدوں ملک تے معاشرے وچ آپادھاپی، نفسا نفسی، لوبھ، لالچ تے آپو اپنی پے جاندی اے، فیر انسان دے دکھ اوہدے دل وچ کر لائیاں مار دے دکھائی دیندے نیں۔ شفیع عقیل دی نظم ”سمندر“ انسانیت دے دکھ تے کرب نوں بیان کردی اے:

درد سمندر ٹھاٹھاں مارے

پل پل کردا شور

کئی سمندر دل وچ میرے

کوئی نہ جانے ہو“ (4)

قیوم نظر ہوراں دی شاعری معاشی بد حالی، استحصال، بھکھ، ننگ تے بدحواس معاشرے دی لکاراے تے ہاڑے

کڈھدی اے:

” دکھاں دے دریا وچ رڑھدا

ڈبدا تر دا چیوندا مردا

ادھ پچدے ساہ دے صدقے
پرلے کنڈھے تے نظر آوے
سکھ دا اوہ من کھچواں جلو، (5)

سیاسی ڈرامیاں تے خواہاں دی آماجگاہ وچ بندیاں نوں سکھ دے خواب کھا کے دکھاں دیاں تعبیراں پھڑا دیتیاں
جاندیاں رہیاں جیہدا اظہار شاعراں نظماں راہیں کیتا۔ اسلم رانا دا آکھنا اے کہ:

”قیوم نظر اپنی گل نوں سوچ وچا رکے اوہدے معاشرتی تے جغرافیائی ماحول نوں
سامنے رکھ کے اک لے تے چوڑے کینوس اُتے کھلا رکے ایس طرح بیان کرن
دے قائل نہیں کہ اک پورا منظر اکھاں دے سامنے چن لگ پیندا اے۔“ (6)

ووٹ لین ویلے جیہڑے لوک میر پور ورتے میر پور بھینو کہہ کے خدمت دا آکھدے نیں تے اقتدار حاصل کرن بعد
اکھاں پھیر لیندے تے اوس عوام داریت پین دا جتن کردے نیں، جس دی آس، اُمید تے پیر رکھ کے اوہناں کرسی پائی ہوندی
اے۔ اپنی لوڑ پوری ہون مگروں میں کون تے توں کون۔ غلام مصطفیٰ بل دی نظم ”جمراں“ دے چند شعراں نچ نیں:

”صدقے واری ہوون والے
نال نہ رل کے بہندے نیں
مزدوراں دے حامی جمراں
کوٹھیاں دے وچ رہندے نیں“ (7)

مادیت پرستاں نے ذخیرہ اندوزی کر کے لوکائی دی حالت ابتر کر چھڈی۔ ہر بندہ اپنا روٹی ٹکڑا کمان تے سنبھال
لئی مارا مارا پھر دا۔ نخر زمان اپنی نظم ”ڈیپ فریزر“ وچ جدید الیکٹرانک مشین راہیں علامتی صورتحال پیش انج کیہتی۔

نہ کوئی دیکھے، نہ کوئی بولے، نہ کوئی بلے
اک اک کر کے وار و واری

لا دتا نہیں

سانوں ڈیپ فریزر وچ“ (8)

اللہ دے فرمان نوں بھل کے کل دے رزق دا طمع کرن والیاں نے دنیا نوں ہی کل کائنات سمجھ لیا اے۔ ملک وچ افراتفری، دہشت گردی تے اندھا دھند قتل و غارت نے لوکائی دا جینا حرام کر چھڈیا اے۔ مارن والے نوں ایہہ نہیں پتہ کہ میں کیوں مار رہیا آں تے مرن والے نوں ایہہ نہیں پتہ کہ میں کیوں ماریا جا رہیا اے۔ بس ہر کسے نوں اپنی بھکھ دی فکر اے تے اوہ دوویے دی روٹی پوری کرن لئی در بدر دھکے کھان نوں تے جائز ناجائز کم کرن نوں تیار اے۔ اپنی نظم ”عوام دی قربانی بناں کجھ نہیں ہوسکدا“ راہیں حسین شاہد مجبور عوام دی سیاست ہتھیں بنی حالت پیش کیتی اے:

تسیں دیو قربانی ہو رہیو،

اسیں تاں اگے ای

بھکھے ننگے جے

ساتھیوں ہن کیہ منگدے او

سنو! تہاڈی بھکھ

سنو! تہاڈی ننگ

رب سچے دی شان“ (9)

دور کوئی وی ہووے، غریب تے ماڑے بندے دا اکوای حال رہیا، کوئی وی اوہا درد دی تے ہمدرد نہیں۔ نذر بھٹی اپنی نظم ”جینا راس نہ آیا“ راہیں مظلوم عوام دیاں ہاواں تے ہوکیاں نوں بیان کردے نہیں۔

”مر مر کے آزما میوں جینا راس ناں آیا اے“ (10)

نسرین انجم بھٹی ہوراں مزدوراں دے عالمی دن دے حوالے نال اپنی نظم ”یوم مئی“ وچ غریب مزدوراں دے دکھاں، درداں تے پریشانیاں دی عکاسی کیتی اے نالے اوہناں دی نہ بدلن والی حالت نوں بیان کیتا۔ جاگیر دارانہ نظام دی حاکمیت تے مظالم دی نندیا کیتی اے۔ ماجد صدیقی اپنی نظم ”فرمان“ وچ انسانی بھکھ، افلاس، غربت، تنگ دستی بے چارگی تے

ملکی حالات دی ماری قوم دی تصویرانچ پیش کیتی:

”کیڑیاں وانگنوں اپنے ٹکر بھورے اُتے نظر ٹکا کے
نک دی سیدھے سیدھے جے چلدے جاووتے جگ جگ جیو
پر جے دو جیاں دے دکھاں نوں بھل کے وی منہ تے لیانداتے
ویلے دا فرمان ایں ایہو تسیں کدے نہ سکھی تھیسو“ (11)

ملکی حالات نے چارے پاسے جتھے افراتفری، بھکھ، ننگ دھڑنگ، مغربی فیشناں دی بہتات، نشے دی برسات
لا دتی، اوتھے شرم تے حیا ورگیاں قدران اچھے طریقے نال پیراں تھلے مدھولیاں جان لگ پیناں کہ ایہناں دی وقعت دو
ٹکے دی وی نہ رہی۔ جواناں لئی اپنے ملک دی محبت توں ودھ کوئی شے نہیں ہوندی، کوئی جوان اپنے ملک لئی جان تے مال اٹان
وچ فخر محسوس کردا اے۔ اوہدا نصب العین وی ایہو ہی ہونا چاہیدا اے پر جتھے چرساں تے انیماں دیاں آماجگاواں بن جان
ظلم تے درندگی دے ڈھیر لگ جان رشوت تے ذخیرہ اندوزی کرن والے درندے کھلے عام پھرن اوتھے نو جواناں دا مستقبل
کیہ ہوسکدا اے، جتھے دو ویلے دی بھکھ مٹان لئی جائز تے ناجائز دی سوچ گھمدی پھرے، اوتھے نصب العین ورگی کوئی
شے نہیں لہدی۔ پاکستان دی دھرتی تے چرس تے دو جے نشے ایسے عام ہو گئے کہ اج دانو جوان کھوکھلے نعرے تے مارسکدا
اے پر پاکستان دے مستقبل نوں سنوارن لئی کوئی جتن نہیں کرسکدا۔ استاد دامن ہوراں اپنی نظم ”میرا دیس“ وچ نو جواناں دی
حالت زار دا قصہ خوب سنایا اے:

”ساڈے ملک دے نو جوان

بھنگی چرسی تے بھلوان

زندہ باد پاکستان

جگہ جگہ تے چھولے نان

زندہ باد پاکستان“ (12)

فیض احمد فیض اپنی نظم ”ہن کسے تھیں کیہ حساب منگو“ راہیں غریباں دے دکھاں تے الم دیاں تصویراں کھچ کے رکھ

دیتیاں:

”تھوہر گڈ کے پھل گلاب منگو
 اک چو کے شہد شراب منگو
 کنڈے آپ کھلار کے راہ اندر
 پیراں پیٹھ مخمل کنجواب منگو(13)

تاریخ دسوی اے کہ ویلا جنامہم ہووے گا، سوچ تے خیال دی اونے ای مبہم ہون گے۔ جغرافیائی، معاشرتی تے مذہبی پکھوں وی ابہام جنم لے رہیا اے۔ بابا عالم پوش نے وی مہنگائی دادکھاک منفرد انداز وچ بیان کیتا تے آٹا ذخیرہ کرن والی حکومت نوں خوف خدا یاد کروایا اے:

”آٹا نہیں ملدا نہیں ملدا سرکار آٹا نہیں ملدا
 پتر روندے پوتے روندے دھیاں روندیاں دھوتے روندے
 چٹے چاٹے والی مائی رورو کے پکارے آٹا نہیں ملدا نہیں ملدا“ (14)

سید محمد اسلام ہوراں وی چالوسے دے مسائل نوں نظماں دا عنوان بنایا تے معاشرتی مسائل دی ترجمانی کیتی اے۔ ملکی ابتری تے سیاسی حالات نوں مدنظر رکھدیاں اوہناں دی نظم ”گڈرڈا فرمان“:

”اکھاں اُتے پٹیاں بنھ لوؤ
 کناں وچ روں تن لوؤ
 جو سنو جو ویکھو
 بولو نہ“ (15)

ریاض راجی اپنی نظم ”کرلے“ راہیں رشتیاں تے انساناں دے وچکار پین والیاں وتھاں تے منافقت، عیاری تے مکاری لو بھ لالچ تے حسد ورگیاں گندیاں زہریلیاں عاداتاں نوں سٹ ماری اے۔ ایہہ رشتے مادیت پسندی دی وجہ نال بلدے جا رہے نیں۔ ملک وچ بدحالی پریشانی نے تک دم کردتا تے ہر پاسے افراتفری، لو بھ مکاری تے عیاری دا جال،

مہنگائی دا وبال راج کرن لگا۔ شاعراں نے انساناں دے کالے کرماں توں پردہ چکن دا آہر کیتا۔ راشد حسن رانا اپنی نظم حیرت وچ لوکاں دی بد حالی تے مکاری نوں ہدف بنایا۔ لکھدے نیں:

” لوکاں دیاں اکھاں دے وچ

لکے نیں جیویں ناگ

لوکاں دیاں گلاں اُتے

تردا جیویں زہر“ (16)

ملک دے سیاسی حالات نے ملک دے مسئلےیاں وچ ہور وادھا کر دتا جس پاروں ملک ہور تنزلی ول ٹردا گیا۔ لوکائی ہور دکھ تے ٹھیڈے کھاندی پھری۔ زمانے دے دکھاں نے انساناں دے غماں تے فکراں نوں گوڑھا کر دتا۔ ہر بندہ سوچ وچ گواچا وکھالی دیندا۔ محمد حسین صدیقی دی نظم ”فکراں“ وچ انسانی دکھ تے غم جھلکارے ماردا وکھالی دیندا اے:

” فکراں دا پانی گہرا اے

فکراں دا رنگ سنہرا اے

فکراں وچ غوطے کھاناواں

فکراں وچ ڈبدا جاناواں (17)

سیاست نوں گدھ نال مشابہت دے کے شہزاد قیصر نے اپنی نظم ”گدھ نوں بھلیکھا“ راہیں اچھے مردار خور پرندے نال تشبیہ دتی جیہڑا اپنی بھکھ لئی مردار کھا جاندا اے، ایہو حال ساڈے سیاست دانان دا اے جیہڑے اپنے دوزخ بھرن لئی غریباں دی آخری برکی وی کھوہ لین دا چارا رکھدے۔

1980ء دے سبے لکھیاں جان والیاں نظماں وچ سماج دے مسائل تے حالات جوں دے توں وکھالی دیندے

سن۔ کیوں جے شاعری ایسے سماج دے وچ رہندے تے حالات دا سامنا کردے، ایہو کارن اے کہ ہر دور دے حالات تے اثرات توں شاعر دی اکھ تے دل متاثر ہوئے بنا نہ رہ سکے۔ شاعری دے اوہ پہلو جیہڑے ہر ویلے تے ہر دور وچ موجود

رہے جیوس وحدت، رب تعالیٰ تے نبی پاک ﷺ دی ذات نال محبت تے عقیدت، رومانیت، کائنات، حسن تے جمال، نفرت، نفسیات، فنائیت تے آخرت دا تصور شاعراں دی قلم دی زینت بندے رہے پر ایس دور وچ لوکائی دے دکھاں، لوڑاں تھوڑاں، ہنجواں، غماں، معاشی معاشرتی تے سیاسی حالات نیں شاعراں دے دل تے دماغ اُتے اثر کیتا۔ اکھراں راہیں اوہناں حالات دیاں سچیاں تے پچھیاں چترکاریاں کاغذاں تے اُلک دتیاں۔

1980ء دے لاگے جس سیاسی، سماجی تے معاشی بھیڑ تے حالات داسا مناک عام پاکستانی نوں کرنا پیا، شاعری وچ وی اوہی عکاسی آئی۔ کسے وی معاشرے تے سماج دے حالات نوں سب توں ودھ متاثر کرن والی شے سیاست تے سیاسی حالات نیں۔ 1980ء توں لے کے 1987ء تک جیہڑا ویلا سیاسی طور تے پاکستان وچ لنگھیا اوس نوں عام طور تے ”ضیاء دور“ یاں ”Zia Era“ آکھیا گیا۔ 1981ء وچ فوج راج دے خلاف MRO یعنی Movement of Rehabilitation of Democracy بنی ایس وچ 9 جماعتاں شامل ہوئیاں پر جمہوریت دا قیام پاکستان وچ نہ ہو سکیا۔ 1980ء وچ سیاسی حالات دی کروٹ نیں، ہر خاص و عام دی حیاتی تے ڈونگھا اثر پایا۔ آمرانہ سوچ تے خیالاں نے عام لوکائی دے دلاں تے دماغاں اُتے اپنی آمرانہ سوچ دے پہرے لادتے۔ مونہاں تے جیہاں تے چپ دے جندرے مارچھڈے۔ شاعر جیہڑا احساس دل تے اکھ داما لک سی۔ اوہ وی اوس ویلے دے حالات نوں ویکھ کے کر لان لگاتے دلوں ہاڑے کڈھن تے مجبور ہو گیا۔ کیوں جے جمہوریت تے آمریت وچ بڑا فرق ہوندا اے۔ اسلم رانا نے جرأت کردیاں قلم چکیا تے اپنی نظم ”جبردا قہر“ وچ عوام دی آواز نوں انج بیان کیتا:

” نہ تے مرن ای دیویں مینوں

نہ جیوں دی جوت جگاویں

نہ در توں دھنکاریں مینوں

روز دیہاڑی نواں دلاسا“ (18)

سادہ بھولی عوام جیہڑی ورہیاں توں غلامی دے گھیرے وچ رہی۔ جابر حکمراناں ہمیش ایہناں دی معصومیت دا فائدہ چکیتا تے عوام نوں مکارانہ انداز نال اپنے جال وچ پھسایا۔ آمریت دا دور ودھدا گیا، عوام دے بلھاں تے چپ دے

جنڈرے ہور مضبوط ہو گئے۔ ملک دے حالات مختلف روپ دھار دے گئے۔ عام لوکائی دے حالات ابتر توں ابتر ہوندے گئے۔ 17 اگست 1988ء نوں ضیاء الحق C-130 وچ فوجی مشقیاں دیکھن بہا و پور گئے، اوتھوں پرتن ویلے جہاز ڈگ پیا تے سارے مسافر شہید ہو گئے۔ پاکستان دے صدر دا عہدہ غلام اسحاق خان دے سپرد ہو یا۔ 17 اگست نوں ملک وچ ایمر جنسی نافذ کردتی تے چوناں 16 نومبر نوں ای کروان دا اعلان کیتا۔ ایس دور وچ سیاسی تے معاشرتی حالات وچ اچھے ہیر پھیر ہوئے کہ ہر انسان ایس توں متاثر ہو یا۔ اوہدی معاشی معاشرتی، سماجی، اقتصادی، اخلاقی، تہذیبی تے نفسیاتی حالت تے مسئلیاں دے وچ کئی گنا اضافہ ہو یا۔ 1988ء دیاں چوناں دے نتیجے وچ پاکستان پیپلز پارٹی اقتدار وچ آئی۔ اوہناں بھٹو دی لاش تے سیاست کیتی تے ذوالفقار علی بھٹو دی دھی بے نظیر پہلی زنانی وزیر اعظم بنی۔ ایس دھا کے وچ وی سیاسی حالات نے ملک اُتے بڑا چوکھا اثر پایا۔ کیوں جے لنگھدے ویلے دے اثرات ہمیشہ سماج نوں متاثر کردے نیں، ایس کارن ایس سسے وچ سیاسی حالات تے حکومتی گھ جوڑ، توڑ جوڑ، اتھل پتھل نے ملکی حالات، کلچر، سماجی، اقتصادی، معاشی، اخلاقی، مذہبی تے معاشرتی اقدار تے رویتاں نوں متاثر کیتا۔ ایہہ دور پچھلے دھا کے نالوں کجھ وکھ سی۔ ایس دور وچ جمہوریت قائم رہی۔ وزیر اعظم سندھی سی، پنجاب واسی کجھ تذبذب دا شکار ہو گئے تے پنجابیاں نے رولا پاندیاں ”جاگ پنجابی جاگ“ دا نعرہ بلند کیتا۔ کیوں جے کتے غافل ہون پاروں اوہناں نوں اوہناں دے حق توں محروم نہ کردتا جاوے۔ نواز شریف نے اپوزیشن وچ ہون دیاں ہونیاں بے نظیر دی حکومت مکان دی کوشش جاری رکھی۔ اپوزیشن دا عمل دخل کسے وی جمہوری حکومت دے وچ بڑا گنڈراتے قابل عمل ہوندا اے۔ بقول عابدہ فیاض:

”جمہوری نظام و سیاست میں متبادل قیادت یعنی اپوزیشن کی طرف سے احتجاجی

تحریکوں، ہڑتالوں، ریلیوں کے انعقاد کا تعلق نہ صرف اس کے آئینی و قانونی

حق ہے بلکہ جمہوری کلچر کا حصہ تسلیم کی جاتی ہیں۔“ (19)

اپوزیشن دے حربے وی ملک دے حالات تے اثر انداز ہوندے گئے تے غریب نمائی عوام سیاسی انتقام دی بھٹھی وچ بالن بن دی رہی۔ اچھے حالات نے شاعراں دے دل دماغ متاثر کیتے۔ صوبیاں دی ونڈ دے نال نال انساناں دی ونڈ نے ملکی تے علاقائی سطح اُتے کافی کشیدگی پیدا کر دی۔ مشتاق حسین دی نظم ایس مسئلے تے ڈاڈھی سوئی سٹ اے:

” جو کچھ بچیا اُہدے کچھے خورے ہن کیوں پیندے نیں
 چوں گھراں دے چار بھرا آپس دے وچ کھیندے نیں
 ایویں پئے ایہ لڑدے نیں تے دکھرے ہو ہو بہندے نیں
 آپس وچ اتحاد کرن دا کدھر اوہ ارمان گیا “ (20)

پچھلے چالھی دھاکیاں توں جس گل تے ہر شاعر کر لانداریا، ایس دھا کے دا شاعر وی او سے بارے گل کردیاں
 آکھدا اے کہ پاکستان بن توں بعد ایہہ نعرہ بلند کیتا جاندا سی کہ ایس پرچم دے سائے پٹھہ اسیں سارے اک آں۔
 اسیں پاکستانی آں۔ کوئی سندھی، کوئی بلوچی، سرحدی یاں پنجابی نہیں، بس پاکستانی آں۔ ویلے دے بدلن نال انسان زبانون
 پھر دے گئے تے ایکتا دی بجائے کھنڈ دے گئے تے و تھاں پاندے گئے۔ ایس واری نگران حکومت غلام مصطفیٰ خان جتوئی دی
 وزارت عظمیٰ وچ بنی۔ ایہناں دی سربراہی وچ 24 اکتوبر نوں قومی تے 27 اکتوبر نوں صوبائی اسمبلیاں دیاں چونان ہونیاں
 تے 6 نومبر 1990ء نوں قومی اسمبلی دے 153 ارکان نے نواز شریف نوں وزیر اعظم چنیا۔ کراچی وچ امن وامان دی
 صورتحال ڈاڈھی بھیڑی سی، 1993ء وچ صدر اسحاق نال ملاقات توں بعد 88 ارکان اسمبلی نے استعفیٰ پیش کر دتے۔ صدر
 کول 12 استعفیٰ پہلاں دے موجود سن۔ 18 اپریل 1993ء نوں غلام اسحاق نے نواز شریف دی حکومت برطرف کر
 دتی۔ ایس ٹٹ بھج نے عام لوکاں دا برا حال کردتا جہدا شاعراں وی مذاق اڈایا اے۔ فیر بے نظیر دی حکومت چاروں پاسیوں
 مضبوط بنی۔ جھوٹے دعوے کر کے سادہ لوح غریب نمائی عوام نوں ہر واری بے وقوف بنایا جاندا رہیا سی۔ پاکستانی عوام کولوں
 پے در پے ایہو ای بھل ہوندی رہی تے اوہ بار بار دھوکے کھان دے عادی ہو گئے۔ اپنی تقدیر آپ لٹیریاں دے ہتھ وچ
 پھڑان دا آہر کر دے رہے جہناں نوں ایہناں نال سوائے کرسی حاصل کرن دے کوئی مطلب نہیں سی۔ بقول منور انصاری:

” ہر اک پاسے حال دہائی
 چوراں نے ہے انھی پائی

ہر اک پاسے مارن ڈھاراں
 ہر اک پاسے کوک پُکاراں
 لوکی پٹ پٹ کرن سیاپے (21)

ملکی خزانے دی لٹ مار اپنے عروج تے ہر دور وچ ای رہی تے عوام گھن وانگ ہمیشہ پسدی رہی۔ 4 تے 5 نومبر 1996 دی وچلی رات اسمبلیاں اک واری فیر توڑ دتیاں گئیاں۔ کدی تیری واری تے کدی میری واری دے عمل نے عوام دیاں خوشیاں ہوکیاں تے ہاواں وچ بدل دتیاں۔ ملک معاشرتی، سماجی، اقتصادی تے بین الاقوامی پدھرا تے وی مسائل دا شکار ہوندا چلا گیا۔ اک وار فیر اسمبلیاں ٹٹ گئیاں۔ فیر ایہناں دی نگرانی وچ انتخابات کروائے گئے۔ جدید پنجابی نظم دے شاعراں نے کئی واری اپنے لفظاں تے شعراں دے نشتر چلا کے عوام نوں جگان دی کوشش کیتی جس ویلے وی اوہ انتخاب دی مہر لان تے اپنی تقدیر دے حاکماں بارے سوچ لین جیہڑا اوہناں دے دنیا وی حکمران بن جان دے خواب وکھ رہے نیں، کیوں جے اوہناں دا غلط فیصلہ اوہناں دیاں حیاتیاں وچ ہنریاں دا ہڑھ لیا نڈاسی۔ رؤف شیخ اپنی نظم راہیں گل کر دے نیں:

” نہ یاراں دی یادیں پالیں نہ ساکاں تے دل
 تیری اک پرچی وچ لکیا پوری قوم دا مل
 عمراں دے لئی نچ پن جاندی اک کئی جیہی بھل
 ویلے دی سچی تکرڑی وچ سونا بن کے تل (22)

پچھلے کئی دھاکیاں توں پاکستانی عوام داوڈا مسئلہ ایہو ای رہیا کہ اوہدی سیاسی حالت تھلے توں تھلے ہوندی گئی۔ جتھے حکمران نوں اپنی عوام نالوں ودھ اپنے فائدے دالو بھ اے، او تھے بھکھ، ننگ، حسد، لو بھ، رشوت، آپادھاپی، چوری چکاری، ناحق قتل و غارت، بے حیائی، ذخیرہ اندوزی، ناجائز ذرائع معاش، نشہ، بے روزگاری، معاشی بحران، اخلاقی قدریں دی پامالی عام ہو جاندی اے۔ چنگیاں قدریں مکدیاں دکھالی دیندیاں نیں۔ 1996ء دی حکومت دے خاتمے راہیں مہنگائی آسمان تے اڑ گئی، غریب پہلے نالوں ہو ر محکوم تے لاچار ہو گئے۔ امیر پہلے نالوں ودھ حاکم تے نڈر ہو گیا۔ ایس ویلے ملک وچ مہنگائی نے اٹھی پادتی۔ ہر بندہ اپنے ڈھڈ دی آگ بھجان لئی دن رات محنت کرن تے مجبور ہو گیا۔ 1997ء وچ ہون والے الیکشن وچ نواز

شریف اک واری فیہ بھاری مینڈیٹ لے کے کامیاب ہو گیا۔ حکومت نے کچھ چنگے کماں دا آہر کیتا تے عوام نوں ”قرض اتارو ملک سنوارو“ دی سکیم پٹھ اکٹھا کرنا شروع کیتا، جس وچ دکھی عوام نے بھرپور حصہ لیا کیوں جے اوہ غلامی تے ذلت دا طوق لاو لئی ہر ممکن کوشش کرن لئی تیاری، جس ایس غریب عوام دے ساہ اوکھے کیتے ہوئے سن۔ ست سالوں دی دن رات بدلن والی سیاست نے جتھے ملک وچ مسائل دا انبار لادتا، اوتھے ملکی خارجی حیثیت تے وی ڈاڈھا اثر پایا۔ سرحدوں تے کشیدگی ودھنا شروع ہو گئی۔ دشمنوں نے ملک دی صورت حال نوں کمزور جا پدیاں برے عزائم ہو رو دھانا شروع کردتے۔ جمہوریت دے آن جان، حکومتوں دی واری واری تبدیلی تے ادلا بدلی نے جتھے زندگی دے ہر مہاڑا تے اثر کیتا، اوتھے ادب نوں وی کافی حد تک متاثر کیتا۔ ادب دی شکفتگی، تخیل تے رومانوی سوچ مک گئی تے ادیبوں نے اوہو کچھ ای لکھیا جو کچھ سماج دارنگ سی جو سماج تے معاشرے دے مسائل سن۔ اوہناں توں پردہ چکن دا آہر کیتا۔ بقول ناصر بشیر:

”ادب کو سیاست کھا گئی ہر طرف سیاست کا دھواں ہے“ (23)

ملک دے بدلے حالات نے ملک دے معاشرتی ماحول اُتے ڈاڈھا اثر پایا تے معاشرتی حالات نے مسائل دا گھیرا ہو موکلا کردتا۔ پاکستان وچ معاشرتی مسائل دی وڈی وجہ سماجی قدراں دی تبدیلی سی جیہڑی مثبت نہیں سگوں منفی سی۔ کیوں جے اسوں مغرب دیاں چٹنگیاں نام نہاد قدراں نوں اپنا ندیاں اپنیاں اُچیاں تے اعلیٰ قدراں نوں مٹی وچ رول دتا۔ خاندانی نظام معاشرت جیہڑا ہمیش توں مشرق دی پہچان رہیاسی۔ اوہدے اُتے مغربی تقلید دی نقل کرن والیاں نے نقب لادتی۔ پاکستان وچ خاندانی نظام معاشرت دا بڑا اُچار تہیسی، ایہنوں تباہ و برباد کردتا گیا۔ جس طرز تے کدی ساڈے وڈے مان کر دے سن۔ اکٹھے ہون پاروں اک دو جے دے سکھ دکھ دے سانجھے یار بھیلی سن، اوس نوں اکلا پیاں دا طوق بخشیا تے مغرب ول دھیان کر لیا۔ پیار محبت تے میل جوڑ دی نگھ 1990ء دے دہاکے دے وچ گھمدی نظر آئی۔ صنعتی ترقی نے بھادیں حیاتی نوں سوکھیا نیاں دتیاں پر آپسی پیار تے سانجھ نوں اکلا پیاں دی سوغات بخشی۔ خاندانی نظام ٹٹ بھج تے آپا دھاپی دامیدان بن گیا۔ اوہ بھائی چارے تے خاندانی پیار دی سانجھ جس نوں وڈیاں نے مدتوں گل لائی رکھیاسی۔ ویلے دی بدلدی انھی ہنیری اوہنوں جدا کر کے اکلا پیاں نوں مقدر بنا گئی۔ اقتصادی تے معاشی لحاظ نال ترقی دیاں منزلاں طے کر لیتیاں پر قدراں دی پامالی نوں وی جلا بخشی گئی۔ شاعراں نے ضمیر نوں ہلان دا آہر کیتا۔ روندروں اپنی نظم ”چیتنا“ وچ ڈاڈھا

وین کیتا اے:

”مرن والے نوں

مرن دی ویل نہیں سی

جیون والے نوں جیون دی چاہ نہیں“ (24)

لوکاں نوں اک دو جے کول پٹھن دا وہیل نہیں۔ کوئی کسے دادکھ درد نہیں سن سکدا۔ کسے نوں کسے دی سار نہیں سی۔ پہلاں لوک اک دو جے کول بہندے، دکھ سکھ کردے، دل دا بھار ہولا کر لیندے پروگدے ویلے دے ایس سمندر نے ایس چاہ نوں وی اپنے اندر ای گھیر لیا۔ کیوں جے اکلاپے تے آپسی نفرت نے اک دو جے کولوں دور کر دتا۔ ملک دے بدلے حالات نوں ہر شاعر نے محسوس کیتا تے ایہناں مسئلیاں نوں بیان کرنا اپنا فرض سمجھیا۔ کرم حیدری ہوراں دی نظم ”پیار دے دیوے“ ملکی تے معاشرتی حالات ملک وچ پھیلیاں برائیاں نوں نشانہ بنایا اے:

”جھوٹ فریب دغا مکاری اگ تے خون دی انھی کھیڈ

پیار دا رستہ چھوڑ کے لوکاں روگ بھیرے پالے نیں (25)

منفی قوتوں نے ہر پاسے افراتفری دے سب شوکراں مارن لئی چھڈ دتے، جہناں لوکاں تے خیر نوں وڈھ وڈھ کے

زہریلا بنا دتا:

”سائنس اور ٹیکنالوجی کے پیدا کردہ مسائل زمین پر قیامت بن کے وارد ہو

چکے ہیں۔ انسان کی داخلی و خارجی دنیا اپنی ترتیب و تنظیم اور ربط و ضبط کھو چکی

ہے۔“ (26)

دنیا دے آل دوالے پھیلیاں منفی قوتوں نے پوری انسانی تہذیب نوں بے قرینہ بنا دتا۔ کائناتی سختیاں تے آپ

گھڑیاں انسانی تخریبی چیرہ دستیاں نے اوہدا اینا حال برا کر چھڈیا اے کہ جدید پنجابی نظم دا ہر شاعر اپنے آلے دوالے پھیلی

بے بسی نوں بیان کرن تے مجبور ہو گیا۔ مقبول احمد اپنی نظم ”لوک“ راہیں لوکاں وچ پھیلے دکھ درد اکلاپے تے منافقت دے

روگاں نوں بیان کردے نظر آندے نیں:

” غماں دی سانجھ نہ پاوے کوئی
 خوشی وڈاون سارے لوک
 اک دو جے تے ظلم کما کے
 لڈی پاون سارے لوک (27)

ملک وچ ہر روز ادلا بدلی دیاں پالیسیاں نے ملکی نظام نوں بری طرح متاثر کیتا۔ بیروزگاری نوں ودھایا، مہنگائی نوں چمکایا۔ بندیاں نوں دانے دانے دا محتاج کردتا۔ عبدالکریم قدسی ایہناں حالات توں ماری لوکائی دی پکار بن کے اوہناں دی نمائندگی کردے دسدے نیں۔ اوہناں دی نظم ”انٹرویو“ غریب لوکائی دی معاشرتی حالت دی علمبرداراے:

” گرمی آوے، تے کپڑے پانے پیندے
 سردی دے وچ ٹھنڈی
 بھھل اُتے ننگے پیریں ٹرنا پیندا (28)

نظم ”بلدیاتی چونان“ راہیں اخلاق عاطف نے سیاستداناں دے بلدے پیتترے دسے نیں:

چنگی بھلی سڑک نوں پٹ کے ٹر گیا ٹھیکیدار
 اُچیاں جھکیاں قبریاں بنیاں رستے دے وچکار
 اٹاں روڑے، جیوں رستے وچ بانگے پہریدار
 جہناں دے وچ ٹھیدے کھاندے پھر دے سب اسوار (29)

اداریاں وچ تصادم دی صورتحال اوہدوں پیدا ہوندی اے، جدوں طبقاتی وڈھوں ودھ جائے۔ سعید بھٹا ہوراں

دا آکھنا اے کہ:

” اصل وچ جنگ بازی دا تعلق وی طبقاتی سماج نال اے، کیوں جے طبقتیاں
 بھریا سرمایہ داری سماج اگے ودھ کے سامراج ہو جاندا اے تے جنگ اوس دی

لوڑ ہو جاندی اے۔“ (30)

علی عباس جلاپوری ہوراں دا آکھنا اے کہ:

”جاگیرداری نظام میں مزارعوں اور باریوں کی حالت بعض پہلوؤں سے غلاموں سے بھی بدتر تھی، غلاموں کا نان نفقہ آقاؤں کے ذمہ تھا لیکن مزارعوں کو بسا اوقات قرض لے کر گزر اوقات کرنی پڑتی تھی جو شخص قرض ادا نہ کر سکتا اس کے بیٹوں کو غلام بنا کر اس سے مشقت لے کر قرض وصول کیا جاتا تھا۔“ (31)

کیوں جے ملک دے وچ جاگیردارانہ نظام مادیت پرستی دے سڀ وانگ غریباں لئی پریشانی پیدا کر رہیا اے۔
احمد سلیم ہوراں اپنی نظم ”کونجاں مویاں“ راہیں آن والے بدلاتے گل کر دے نیں کہ:

”کونجاں مویاں

دفتر دفتر کھارے چڑھیاں گھر گھر پھانیاں پینیاں

نوٹاں نال پروئیاں

کونجاں مویاں“ (32)

عباد نبیل شاد ہوراں اپنی شاعری وچ معاشرتی دکھاں تے پریشانیاں بارے بڑی بھروسے ترجمانی کیتی اے۔
اوہناں معاشرے وچ پھیلی بھکھ، استحصال، تے کرب نوں شاعری پیرائے وچ بیان کیتا۔ نظم ”مزدور“ اچھے لوکاں دی کہانی اے جہڑے بھکھ دے مارے ہوئے نیں:

”بھکھ دا ہنیرا

دور کرن لئی

اپنی رت دے

دیوے بالے (33)

اپنی نظم ”کھلے آسمان“ دے وچ روندرو روی ہوراں نے ملکی حالات دا اک سوہنا نقشہ پیش کیتا، جتھے آمریت تے لاقنویت دی حد ہوگئی۔ ہر پاسے جکڑ بندیاں ای جکڑ بندیاں نین نہ کھل کے ساہ لتا جاندا اے تے نہ ای کڈھیا جا سکدا اے:

” پنجرے بیجو، پنجرے پاؤ

ایدھر، اودھر جدھر جاؤ

پنجرہ، پنجرہ کردے جاؤ

پنجریاں اندر پنجرے وسدے پنجریاں دا ہر طرف گھراؤ (34)

حوالے

- 1- مفتاح الدین ظفر، تاریخ پاکستان، لاہور: عزیز پبلشرز، 1982ء، ص 343
- 2- اشرف پال، کیرنے، لاہور: آبیارہ اکیڈمی اردو بازار، ص 9
- 3- صفی صفر، سکے پتر، لاہور: پاک پبلشنگ کمپنی، 1970ء، ص 17
- 4- شفیع عقیل، سوچاں دی زنجیر، کراچی: انخیال مطبوعات، 1975ء، ص 65
- 5- قیوم نظر، توں تے میں، لاہور: عزیز پبلشرز اردو بازار، 1977ء، ص 36
- 6- اسلم رانا، ڈاکٹر، نوک پلک، لاہور: ضیاء ادب، 1987ء، ص 98
- 7- غلام مصطفیٰ بک، آہنا، لاہور: اقدس پبلی کیشنز اردو بازار، 1975ء، ص 13
- 8- فخر زمان، کنسوویلیے دی، لاہور: علی عزیز آرٹ پریس ادارہ اشاعت ادب، 1974ء، ص 8
- 9- حسین شاہد، عشق تے روٹی، لاہور: مکتبہ فنون 47 انارکلی کبیر سٹریٹ، 1976ء، ص 5
- 10- نذر بھٹی، سدوراک، سرگودھا: اشرف بک ڈپو اردو بازار بلاک 2، 1977ء، ص 50
- 11- ماجد صدیقی، سچ سہاگ، راول پنڈی، اپنا ادارہ این ای چکلا لہ روڈ، 1980ء، ص 85
- 12- محمد ظہیر اختر، ساوی رات دا ڈنگیا دامن، لاہور: پنجند اکیڈمی، 1987ء، ص 97

- 13- فیض احمد فیض، رات دی رات، لاہور: پبلشرز پبلشنگ ہاؤس، 1975ء، ص 14
- 14- بابا عالم پوش، بھنیریاں راتاں، لاہور: علمی پرنٹنگ پریس، 1976ء، ص 32
- 15- سید محمد اسلام شاہ، فتویٰ، لاہور: مکتبہ اعظم شاہراہ قائد اعظم، ص
- 16- راشد حسن رانا، چپ چھیتی شام، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1980ء، ص 60
- 17- محمد حسین صدیقی، میریاں گلاں، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ رام گلی، 1985ء، ص 72
- 18- اسلم رانا، ڈاکٹر، تپدی تریل لاہور: نیلی بارا کیڈمی تلاش پبلی کیشنز، 1984ء، ص 143
- 19- عابدہ فیاض، پروفیسر، عکس جہان، لاہور: خان بک کمپنی، سن م، ص 271
- 20- مشتاق حسین مشتاق چغتائی، میں شاعر آں، لاہور، پب، 1992ء، ص 123
- 21- منصور انصاری، ویلے دی کرلاٹ، لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 1994ء، ص 47
- 22- رؤف شیخ، فجر اں، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1994ء، ص 47
- 23- ناصر بشیر، دن (روز نامہ)، لاہور: 21 مئی 2008ء، ص 10
- 24- روند رروی، شبدوں پار، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لینگویج، 1994ء، ص 62
- 25- کرم حیدری، رنگ روپ، لاہور: منرا پرنٹنگ کارپوریشن اسلام آباد، 1973ء، ص 71
- 26- اردو میں مزاحمتی شاعری کا تحقیقی و تنقیدی مطالعہ پی ایچ ڈی، حصہ دوم محمد آصف قادری، 639 اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور
- 27- مقبول احمد، چھلاں، ملتان: مکتبہ اہل قلم، 1982ء، ص 19
- 28- عبدالکریم قدسی، پیڑ دے پتھر، شیخوپورہ: فکر جدید پنجابی پبلی کیشنز، چوک یادگار، 1977ء، ص 46
- 29- اخلاق عاطف، ساویاں ونگاں، لاہور: عزیز بک ڈپو اردو بازار، 1994ء، ص 57
- 30- سعید بھٹا، سانجھ سرت، لاہور: اے ایچ پبلشرز اردو بازار، 1997ء، ص 341
- 31- علی عباس جلاپوری، تاریخ کا نیا موڑ، لاہور: تخلیقات، 1987ء، ص 24

- 32 احمد سلیم، کونجاں مونییاں، لاہور: شرکت پرنٹنگ پریس 43 نسبت روڈ، اکتوبر 1989ء، ص 9
- 33 عباد نبیل شاد، سولی ٹنکلیا سورج، لاہور: ابراہیم اینڈ سنز اندرون یکی گیٹ، 1992ء، ص 79
- 34 روندرووی، گنڈھاں، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لینگویج اینڈ کلچر، 1989ء تا 1993ء، ص 15

ISSN:2518-5039

Research Journal

BIENNIAL
PARAKH
LAHORE *No. 08*

Department of Punjabi Language & Literature
Lahore College for Women University,
Lahore-Pakistan
2019

